

Kirker i Tønder Provsti.

Af **Carsten Petersen.**

Langsomt forandrer Billedet sig for den der kommer nordfra. Tufstenen forsvinder. De tønninglenske Taarne hilser os endnu langs Kysten, men spredt, ikke i Flok og Følge. Aanden, der skabte dem, naar ikke længere beherskende frem.

Den herlige Kirke i Løgumkloster, Vesteregns rigeste historiske Mindesmærke, har efter den store Restaurering faaet sin egen fyldige Beskrivelse; Kirken i Højer er ligeledes behandlet i Sammenhæng med Byens Historie. Her røres derfor kun lejlighedsvis ved disse to Bygninger.

Vi tager et første Overblik over dette Stykke Jord fra Skast Kirke. Ikke fordi denne beskedne Bygning skulde være et Storværk frem for andre; men fordi dens haandskrevne Krønike indbyder os saa smukt til et Rundskue. Fra dette Taarn, som er vanskeligt at komme op i, siger Forfatteren, har man det herligste Panorama, som tænkes kan. Rundtomkring ser man i det fjerne Kirkerne rage frem. Her Ribe Domkirkes Kolods, hist i Naboskabet Ballum Kirkes Taarn, her de hvide Blytage af Randerup og Mjolden Kirker, hist den mægtige Bygning i Døstrup, her de slanke Taarne over Brede, Løgumkloster og Daler, hist det massive Taarn i Visby, her Kirken i Hjerpsted, som synes at danne Spidsen paa hele Byen.

Bredt og storladent ligger Landskabet foran os. Bredt og storladent bevæger Vesterhavet sig frem og tilbage i Aartusinders Ebbe og Flod, og naar Efteraarsstormen rejser sig, dukke gamle Minder op om Dage og Nætter, da de salte Bølger slikkede Væggene i Kirker og Præstegaarde. Provsten i Løherred kendte godt disse Vande fra sine Rejser. Han kaldte sig Provst over Løherred og omliggende Øer (Røm, Amrum, Vesterland, Før).

Hele Vestkysten med Løherred, Møgeltønder og Ballum Birk, dertil Tønder- og Højerherreder hørte fra Arrilds Tid og

hører nu igen til Ribe Stift, medens det øvrige hørte til Slesvig Stift. I Slutningen af Middelalderen hørte endnu Bedsted, Hellevad og Egvad under Ribe.

Fra Overgangstiden.

Jeg lukker op en gammel Bog, hvis Mage ikke findes i Sønderjylland. Den er skrevet i første Halvdel af det 16. Aarhundrede og har ligget den meste Tid stille hen i Rigsarkivet. Ærkedegnen i Ribe skrev den eller lod den skrive paa Latin eller Dansk, som det bedst kunde falde. Mads Markvardsen var den første, som skrev, derefter var det Klavs Gjordsen. Paa nogle Blade har en Mand ved Navn Jacob vann der Wettringe Amtsskriver i Tønder, gjort sine Indførsler paa Tysk.

Det er en Regnskabsbog, omfattende alle de Kirker i Ærkedegnens Provsti, som laa uden for Tørninglen. At blade den igennem som en Billedbog bringer ingen Frugt. Den maa studeres i Dage og Uger. Men da bliver den til en Billedbog for den som læser taalmodigt. Den begynder ved Aaret 1514, da den katolske Kirke endnu stod uanfægtet paa sin tilsyneladende urokkelige Grundvold. Just deri bestaar Bogens største Værdi, at den endnu engang inden Tæppet falder, viser os selve den levende Middelalder i dens egen uforandrede Dragt.

En efter en møder Kirkerne frem, hver med sine Ejendomme og Værdier, med Navne paa Præster og Bønder.

De gamle Klenodier er endnu i Behold (1514). Skt. Laurentius i Døstrup har 3 Kalke med Plader (Patener), en forgyldt Monstrans, en Sølvdaase, en Sølvske. Skt. Laurentius i Brede har en forgyldt Monstrans, 2 Kalke med Brødplader (en af dem forgyldt), 2 smaa Sølvskeer, en Sølvdaase. Desuden et forgyldt Sjæpel. Skt. Mauritius i Mjolden har 3 Kalke med Patener (en forgyldt), 3 Skeer, en forgyldt Monstrans paa en Fod af Kobber, en Sølvdaase, et Røgelsekar af Malm. Skt. Laurentius i Randerup ejer 3 Kalke m. Pat., 2 Skeer, en Sølvdaase, et Vaskefad af Malm. Skt. Nikolaus i Abild har 2 Kalke m.

Pat. (en forgyldt), 2 smaa Sølvskeer, en Monstrans af Kobber forgyldt. Skt. Laurentius i Udbjerg tier (lige som Lilletønder), nævner ikke sine Klenodier. Skt. Nikolaus i Møgeltønder har 4 Kalke m. Pt. (en forgyldt), 4 Sølvskeer, en forgyldt Monstrans, en forgyldt Daase, en forgyldt Krone af Sølv, en maadelig Ske. Skt. Mauritius i Daļer har en forgyldt Monstrans, 3 Kalke m. Pat., 2 Skeer. Skt. Laurentius i Visby kan kun fremvise en Monstrans, 2 Kalke m. Pat., en Ske og en Daase. Skt. Peder i Højer tier, Skt. Andreas i Emmerlev og Skt. Johannes i Hjerpsted ligesaa. Skt. Laurentius i Skast var paafaldende velhavende: 4 Kalke, m. Pt. og Skeer, en forgyldt Monstrans, 2 Sølvdaaser. Skt. Nikolaj i Ballum har 3 Kalke m. Pat., en Monstrans, 2 Sølvskaale og en forgyldt Daase af Kobber, et Vaskefad af Malm; desuden har den salige Jomfru et Sjøpel. De tre Kirker i Sønder Rangstrupherred, Skt. Laurentius i Egvad, Skt. Laurentius i Hellevad og Skt. Godehard i Bedsted saa vel som Skt. Klemens paa Røm fortæller intet om deres Kostbarheder.

Det er mærkeligt, at saa at sige alle bogførte Klenodier grupperer sig om Alteret. men at Lysestager, Messeskrud o. a. ikke nævnes. En Messehagel var dog en meget kostbar Ting, som senere Slægter kviede sig ved at anskaffe. Døbefonten, Skriftestolen, Prædikestolen omtales aldrig, et Røgelseskar kun een Gang.

Af disse Sager forsvandt Monstranserne, Skeerne og mange af Kalkene med tilhørende Patena. Kongen tog det meste deraf. Flere Steder (Brede, Møgeltønder, Ballum) gemtes et kostbart Brudesmykke. Sjøpel kaldtes det, hvilket kommer af det franske chapeau (chapel) og betyder et Hovedsmykke. I Møgeltønder var det en forgyldt Krone. Mest malende og smukt lyder Beretningen fra Ballum, hvor dette Smykke ejedes af den hellige Jomfru selv (beata virgo). Dette kan vel ikke forstaas anderledes, end at Guds Moder bar Guldkronen paa sit Hoved og afstod den til Bruden paa hendes Højtidsdag. Hvilken Følelse af Lykke og Hæder maa have fyldt den unge Bondepige, naar

man hentede Diademmet fra Himmeldronningens rene Pande og satte det paa hendes Hoved. Ingen Hertugdatter i alle fem Verdensdele var skønnere prydet.

Men Kirkerne havde meget andet Gods. Ved festlige Lejligheder, særligt Begravelser, skænkede Bonden en Hest, en Ko eller et Faar. Enten blev Dyret staaende paa Gaarden mod en vis aarlig Afgift eller det sattes ud til andre. Saaledes stod rundt om paa Gaardene i Døstrup Sogn 85 Dyr, i Brede Sogn 81, i Mjolden 47, i Randerup 27, i Abild 76 o. s. v. De gik i Arv som Jernkøer og tabtes med Tiden.

Da det var skralt med Penge hos Menigmand, maatte der ofte stilles i Pant. I Ballum opføres følgende pignora ecclesiae (Kirkens Panter): 1 Sylje for 5 M. og 1 Gylden, 1 Sølvske for en Gylden, Morten Iwerssens Rose (20 Skill.), Svend Anderss 3 Sylffroser oc en sølffringh (1 M.), 1 Bratse (1 M.), 1 Ske (2 M.), 1 Ske (1 Gylden). Bodil Madskone i Døstrup satte sin Kaabe (togam suam) for 20 M. En Bratse kaldtes et Brystspænde af Guld.

Mangfoldige og mærkelige er de Ting, som man skænkede Kirken. Ester Madskone i Harris skænkede til Brede Kirke og til Jomfru Maria et Brystspænde (1514). Dette Smykke var pantsat til hende for 12 Steder Mark; men Ove Madskone havde det i Brug. Thomas Nissen skænkede en rød leydisk Kjortel. Da Kirken aabenbart skulde til at bygge eller restavrere træffer vi Gaver som Bly eller Penge til Kalk eller en Gryde til en Klokke og endnu en Gryde til samme Brug. Kirken fik ogsaa et Talent Kobber og en Kohud. Til Kirken i Mjolden testamenterede Præsten Anders Heds en Kjortel, som Hr. Jep (hans Efterfølger?) købte for 10 M. Jens Smed skænkede Kapellet i Lilletønder sin bedste Ambolt, Bannek Jepsen endog et helt Smedetøj. Inger Bornes gav til samme Kapel en Sylje (sylffnæ), en Bryggerkedel og 3 M. Præsten Hr. Jakob rakte en Sølvskaal med Penge i for at faa Monstransen gjort istand. Esbern Vinter gav sit halve Hus til Kirken, hans Broder Nis i Brevad købte denne Halvpart for 36 M.

Bløde maatte Kirkerne ogsaa til Tider. Ikke blot tilegnede Konger sig meget af deres Guld og Sølv, men ogsaa rede Penge gik denne Vej. Da Amtsskriveren holdt Regnskab i Ubjærg 1536, skrev han i Bogen, at af alle Oppebørsler fra de sidste 3 Aar er intet blevet ved Kirken, efterdi Kong. Maj. min naadige Herre har modtaget de rede Penge til sine høje Krigsforetagender.

Per Adersen skænkede en Ager, kaldet Korsager, til Daller Kirke, hvorfor en Kærte skulde holdes foran Kucifixus. Jep Persen skænkede et Bynnik til Visby Kirke. Cicel i Emmerlev Præstegaard stiftede et Legat til Hjerpsted Kirke og gav dertil bl. a. ith Stryckedt (Hovedklæde?). Mathias Lassens Hustru i Hostrup gav sin Kaabe (Toga), som hendes Mand dog købte for 3 M., medens Jep Jensen i Øbening »gaff Kirchen (Egvad) til selegafue wdj siit leffvend liif ith skippunæ bly (altid en velkommen Gave) saa at thet scal ydes til Kierken strax nor han død er førre end godtzet skyfftes«. Hellevad Kirke fik en Pude af Nis Hansens Kone. Bedsted Kirke fik af en Mand »ith bytree« (= Bisværn). Til samme Kirke forærede Mette Jebs et Sølje, Per Andersen en leydisk Kaabe (for sin Hustru), Povl Jebsen en Kohud. En Mand paa Røm skyldte Kirken 20 Skill., for at Rømmes Mænd »updroge ith skib paa helgelandth«. Med Helgeland menes vistnok en Fiskeplads ud for Ribe, som i gammel Tid kaldtes Helliglandtz fiskind og maaske var forbeholdt Kirken. En Mand i Toftum skyldte 6 Gylden for sit Hus, som han skænkede. Boel Nelskone gav et Spænde og et Korelbond, Met Geerskone en Tunica.

Ad den Vej strømede alskens gangbare Sager sammen til smaa Lagre ved Kirkerne. Kapellet i Tønder ejede 3 Alen brunt Hardewixt (= Klæde fra Harderwijk i Holland), en Potte og en Kedel, et Tinkrus og et Sengeklæde. Visby Kirke laa inde med »VI alnæ ledt swa godæ som VI Skill., two alnæ wib, et bynnek, 2 stob honning seem (?), en tønde honning og VI alnæ Hardewiek«. Skast Kirke havde noget »brødet sølv, en rød leydisk Kjortel og XV alnæ wadmøll«.

Bogen ser ikke sin Opgave i at gøre Rede for, hvad hver

Skilling er givet ud til. Kun lejlighedsvis fortæller den om Arbejder ved Kirken. Brede fik aabenbart omkring 1514 en ny Klokke. Paa samme Tid sendte Mjolden Kirke til Herman Guldsmed i Ribe 56 Lod Sølv, hvorfor han skal lave en ny Monstrans. I Skt. Nikolaj Kapellet kunde man nøjes med at faa Monstransen gjort istand. Men her forelaa ellers større Planer. Der staar et Sted 12 gode Mark paa Rente »for ith Klockhwss«, og ved Aar 1530 blev Kirken 40 M. skyldig til Iver Jepsen »for Kaast oc thæringh for thorn Bleff bygeth«. Da var Hr. Søren Præst. Han er død; men Taarnet staar endnu ved Tønder Kirke. Anno 1517 fik en Snedker i Ribe, som hed Mauns eller noget lignende, 5 M. 4 Sk. »paa thend bogestoel han scal giøræ til kerchen« i Døstrup. Nogen rigtig Prædikestol var det ikke. Derfor er det, at Biskop Peder Palladius noget senere befalede: »Prædickestoelen schal icke verre en bogstoel eller en hiffgippe neder paa iorden, men deylig opbygget hoess den sønder side i Kircken att huert mennische kand see sin sognepræst under øgen«. Om Daler meldes 1521, at »Thomas tembermand wortæ tengdt (blev tinget) til thet spir pa tornet for 120 M. oc 4 ørtug rug oc 1 guld (gylden), thaa haffuer han fanget 4 ørtug rug or gaff esbern hannem 60 m. oc en rinsk gylden. Item Mathias gaff hannem oc 40 lyb. M.«. Emmerlev Kirke brugte 1523 alle sine rede Penge til Anskaffelse af en Messehagel og et Alterforhæng.

Særlig Opmærksomhed vækker Navnet Lukas Maler i Flensborg. Denne Kunstner har arbejdet flere Steder paa Vestkysten. Aar 1515 havde Kirken i Hjerpsted 8 Gylden i sine Gemmer, som denne Maler skulde have for en Tavle med Skt. Johannes (tabula sa' iok.). Endnu 1521 bemærkes: »the effterskrefne penge haffuer lucas maler fangét wdi vlensborgh paa en taffuel XX gyld. + XII rinske gylden«, og samme Aar skylder Kirken Lukas Maler 20 gode Mark. I Højer kunde man ikke godt være ringere og gjorde ligeledes Bestillinger. Men ved Regnskabet kom det til lidt Skærmydsel. Der staar: »The 3 gylden, som kærchewærgæ gaffue lukas maler aff kerckens penninge, thennem scall kerchevergæ staa til regenscaff foræ

wdthen swa skeer att all then del kommer wdh som giffuen er til sancti Jørgen«. Der taler mellem Linjerne en Forsigtighed, som forekommer helt betænkelig. Den samme Tilbageholdenhed synes at have raadet i Møgeltønder, hvor man ligeledes lod Skt. Jørgen male. Regnskabet for 1523 bestemmer, at der skal ikke betales mere til Maleren for den hellige Georgs Billede, da man betaler 40 M. — *Ecclesia amplius no solnat picto' ob imaginem divi georgii quia* (eller *qum*) *solvét XL mr.* Endeligt gaar der Hul paa Mistænksomhedens Pose i Hellevad. Sagen er beskrevet paa Latin, men vi forstaar nok Meningen. Jes Lausen i Kasø (som dengang hørte til Hellevad) gav Maleren i Flensborg 13 M., som ikke er kommet til Regnskab eller blevet ham tilbagebetalt, fordi Kirken ved Købet af Tavlen (in enmptione ta'le) er blevet skammelig bedraget. Manden udbetalte ovennævnte Beløb paa Trods af mit (Ærkedegnens) Forbud, derfor forlanger han det tilbage af Maleren uden Kirkens Skade. Ligeledes Jes Madsen gav samme Maler 2 Gylden, som ikke er beregnede i hans Sum, fordi han udleverede den uden min Befaling. Af den Grund maa han sammen med sin Fælle (vel de to Kirkeværger) forlange godtgjort, hvad der er udlagt ud over den omtalte tavles sande Værdi.

Det ses ikke, at noget af disse Kunstværker er bevaret.

Saa lukker vi den Bog; der er saa mange andre, vi skal læse i. Men ved Afskeden dvæler Tanken et Øjeblik ved de mange Navne, vi mødte: Bønder og Herremænd, Kirkeværger, Præster og Kaplaner, Biskopper og Prælater. Engang byggede de høje Kirketaarne. Nu hviler de i Glemselens fjerne Land.

Kirkebygningen.

Hvor Ærkedegnens Bog tier (1543) er der foreløbigt ingen mere, som taler. Først i Slutningen af Aarhundredet faar Historien sit Mæle igen. Peder Rantzau, en Søn af Feltherren Daniel Rantzau, blev 1579 Ejer af Trøjborg. Hans første store Bedrift blev skrevet i Træ og Sten; det var den stærke Borg,

som paa hans Bud fuldførtes sidst i 80erne. Ruinerne staar endnu og taler tydeligt om det Størværk, der engang synede saa langt ud over Engene ved Vesterhavet. Det faldt i en Bondes Lod at rive ned, hvad Adelsmanden havde bygget. Hver Mand har sin Tid og hver Tid sin Mand. Men Peder Rantzau's Tanke og Vilje var ikke træt og mæt, da han saa det sidste Spir rejst paa sin Borg og sat en Indskrift paa den om Forfængelighedens Forfængelighed. Hans Øjne gled over mod det Hus, som han kaldte »Trøjborg Kirke i Visby«, og her fandt han et nyt Felt for sin stærke Trang til at skabe Kunst i store Format. En Bog, som gemmes endnu hedder *Rechen-schafft von den 4 Kircken In Löyherrith de Anno 91* (Visby, Randerup, Mjolden, Døstrup). Peder Rantzau havde Forpligtelser over for dem alle; men det er Visby Kirke, hans egen Sognekirke, som indtager den store Plads i Bogen. Til den er der hentet Bly i Hamborg, mens Blytækkeren arbejdede i 60 Dage og hans Dreng i 32. Kalk bragte Mikkel Terkelsen mitt syn skeep oth Holland, nemlig 205 Tønder Skilkalk og 100 T. Stenkalk. Peter Lassen gjorde samme Rejse efter 350 T. Stenkalk. Desuden kom mange Læs Kalk fra Emmerlev, 3000 Mursten fra Solvig, 6000 Astrak thor Kerckendeelen (vel ogsaa fra Solvig). Der smededes 164 Nagler med store Hoveder til Pryd paa Dørene. Fire Mand arbejdede det meste af 3 Maaneder med Kalk og Sten, før enhver Sten sad, hvor den skulde. En Tømmermand med 2 Medhjælpere havde at bestille med en ny Tagstol, over Korset (maaske over Kirken med), Bjælker og Spær, i en Maanedstid. Hans Korntwedd hjalp med at rejse Alteret o. a. Junkeren gav Kirken 1000 M. i Forskud (1589) og atter 2000 M. (1590). Det maa have været en næsten helt ny Bygning, hvis Taarn nu knejsede omkap med Borgens Tinder. Inden Døre prangede Peder Rantzau's Vaaben paa Alteret (1593), paa Stølene (1592) og paa Skjulet over Daaben, En Klokke støbtes 1592. Det er forstaaeligt, at en Slægtning af Peder kunde skrive (1653): »Es verhält sich damit also dass anfänglich mein Fätter T. R. so die Kirche in Wisbye Fundiret auch selbige

miltiglich mit Unterhaltung des Pastoren und allem was zum Gottesdienst nötig versehen«. Han byggede ogsaa Præstegaard i Visby og efterlod sig mindre kostbare, men dog tydelige Spor i de andre Kirker.

Peder Rantzau var en af Renæssancens stærke Mænd. I fuld Bevidsthed om Menneskenes Synd og alle Tings Forkrænkelighed begik han, som vi senere skal se, ret anselige Synder og satte sig Mindesmærker, som skulde staa evigt. Manden er præget af en Skabekraft og Byggelyst, som svarer baade til Tiden og de Rantzauske Slægtstraditioner. Hele Tidens Adels-tanker er legemliggjorte i ham.

Nyt af et andet Slags meldes fra Højst. Kirkebogen fortæller, at der 1576 forevedes et Indbrud. Kalk og Disk, Messeklæder og en Kapital af 2000 M. blev bortstjaalet af Kirkens Skab, hvilket havde Fattigdom til Følge. Sidst i Aarhundredet var den lille beskedne Kirke i Ubjerg kommet i en hjælpeløs Tilstand. Den kunde ikke selv raade Bod paa sine Brøst. Da besluttede Sognefolket at ofre noget paa at faa den paa Fode. De gamle Kirkestole skal nedbrydes og omflyttes, saaledes at der bliver Mands- og Kvindestole paa hver sin Side. Man skulde næsten antage at de gamle Stole endnu tildels stammede fra den katolske Tid. »Idt schall ock de Kercke inwendig mit bestem Kalk gekalket werden, lige som den udentil skal pyntes (bemantelt und verbeteret werden) Til Taget kal bruges gode Tagsten og Istag (Rør) for at det ikke regner ned i Kirken. Til et lille Vaabenhus havde en Mand skænket 100 M. Men det blev ikke bygget, da Døren blev tilmuret. Denne Beslutning toges 1592 og blev stadfæstet af Hertug Johann Adolff 1595. Jeg maa gøre et Par Bemærkninger dertil. At Kirken udvendigt skal have et Overtræk med Kalk (bemantelt) sætter os i Forundring. Man har altsaa anvendt Kalkpuds. Det samme er opdaget visse andre Steder i det indvendige som Underlag for Bemaling. Muligt er det netop saadant Overtræk der skal tænkes paa, naar Ubjerg Kirke skulde »kalkes«. Videre er at bemærke, at Bly ikke omtales, hverken denne Gang eller i

Ærkedegnens gamle Regnskaber. Hvad har da været Bygnings oprindelige Tækkelse? Lader vi Øjet glide rundt i Nabo-skabet, opdager vi at to af Kirkerne i Vidingerherred endnu i den nyeste Tid har haft Straatag (een har det endnu), og tager vi endvidere i Betragtning, at Egnen er rig paa gode holdbare Tækkerør (Istag), saa er den Gisning ikke uberettiget, at der syd for Vejen Tønder—Højer i sin Tid har ligget en Samling af straatækte Kirker, hvis sidste Udløbere muligvis var Ubjærg. Hvilken Modsætning til den Overflod af Bly, ja Kobber, nord for Vejen. Fortsætter vi denne Linje ned over Tønder mod Øst og følger Skellet mellem Slogs- og Kærherreder, lægger vi Mærke til, at der paa Sydsiden ligger — som paa en Snor — en Række af Kirker med særlige Klokkehuse (som dog nu ikke eksisterer alle mere), medens der paa Nordsiden ikke er en eneste Klokkestabel at opdage. Det stadfæster, hvad vi ved i Forvejen, at vore Kirker ligger samlede i Landskaber. Selv om det nuværende Tønder Provsti ikke er ensartet, er det altsaa, som her ses, tydeligt afgrænset mod Syd. At der er Forskel paa Sognene i Øst og Vest har sin naturlige Grund i Deltheden mellem Slesvig og Ribe Stifter.

Emmerlev Kirke undergik Anno 1604—05 en ret omfattende Restavrering. Der nævnes en Udgift »til Kjercken Inden vdj at dønnicke kalke oc male«. Vi mindes, hvad der skete i Ubjærg, hvor Kirken fik et Slags Afpudsning, der kaldtes Kalkning. I Emmerlev er nok det samme sket, medens Udtrykket »dønnicke«, svarende til det tyske »tünchen«, kun kan betyde den egentlige Hvidtning. Vi møder da her Hvidtekosten for første Gang i vore Landsbykirker. I Haderslev havde man allerede 1570 en Udgift paa 290 M., die Kerche zu weissen (formodentlig Hospitalskirken). Naar det skete paa saa tidligt et Tidspunkt i selve Hertug Hans's By, kan man antage, at der fandtes Fremstillinger paa Væggene, som den lutherske Menighed ikke kunde eller skulde se. Denne Formodning er sikkert paa Plads ogsaa andre Steder. Saaledes bliver det forklarligt, at Til-

dækningen sker til højst forskellige Tider og at der efter Overhvidtningen senere kunde ske Bemaling paany.

Men i Tidens Løb fik Hvidtekosten saare meget at bestille. Hele Mølerpenslens Kunst, som den fra Middelalderen bredte sig over Kirkens Vægge, har den almægtige Kost begravet. I tre til fire Aarhundreder har den fortsat sin Gerning roligt og uden at spørge om Forlov. Bisper, Provster, Kirkeværger, Slægt efter Slægt saa paa dens Færd. Gamle og unge gik ud og ind og lugtede den friske Kalk men tænkte ikke over noget, savnede intet, søgte intet, betalte en ny Kost, naar den gamle var opslidt. Og Kosten har ikke fundet Hvile indtil denne Dag.

Man faar en Fornemmelse af, at der herskede en vis Travlhed i den første Del af det nye Aarhundrede. I Brede byggedes baade Pulpitur og Prædikestol (1611—12). Paa Røm forstørredes Kirken 1623—26. Kvinder gjorde Haandlanger-Tjeneste. Senere (1642) var der en Udgift til Præsten Hr. Jens for Resøll denedaag wy Reiste Kirken. I Tidens Løb blev Kirken til en Korskirke. I Ballum holdt man Lejekøb med Blytækkeren og drak »Sogne hottets Øle« 1625. Fra Daler bestilte man en Skipper och Kjøbmand att kiøbe hiem fra Hollandt 12,000 dubbelse Murklincker til Kirkens Bygning 1633. Der maatte 54 Vogne afsted til Højer for at hente dem.

Sporene gaar igennem Regnskaberne ogsaa paa den Maade, at selve Regnskabsopgøret blev mere besværligt. Provsten (d. e. Ærkedegnen) sad i flere Dage paa en Gaard i Svanstrup og gennemgik de mange Udgiftsposter. Han fik endog en ekstra Godtgørelse for sin »wmag och vandring« (for at tage Brede Kirke i Øjesyn). Gaarden, hvor Sammenkomsten fandt Sted, ejedes af Kirkeværgen Peder Madsen. Ved Mødet 1611 gav Provsten til Fortæring 9 M., for 1 Tønde Hamborger Øl 10 M., Værtinden, Pigerne og Børnene til Gæstepenge 6 M., Sognemændene til Øl 13 M. Hans Kok 2 M. Næste Aar fik Archidiaconus af Fyrst. Naadde endnu 4 M., for hans store møde oc wmag, som han vdj Try dage anuende offuer denne store oc lange Regen-

skab at forhøre oc forklare«. Baade han og Amtskriveren havde hver en Famulus og en Karl. Næste Gang (1616) fik Peder Madsen for Ild og Lys, Mad og Øl ved Regnskabet 11 M., »Hans Chocke i Closter, thil løhn for Madd at tilrede offuer Kirckens Regenskab forthert 2 M., Høstrwen Quinderne och Schwenene til Drickepenning i Husedt 6 M.« I Ballum drak Sognefolket 1627 3 Tønder Øl fra Husum og 1 Tønde Riber Øl. Der maatte gøres lange Kørsler for at faa Tørsten slukket. Men den Dag sang Jeppe paa Bjerget og hans Venner stærke Sange.

Maaske tændtes ved slige Fester Velgørenhedens beskedne Flamme. Ikke blot i Ubjærg lukkede Menigmand Pungen op for sin Sognekirke, Hiebei zu wisen, skrev man i Nørreløgum 1633, dass eine alte betagte medt abgelebte magett Christine Jeps in Closterdorff (Løgumkloster) dieser Kirchen Lügum in brew und Siegell 127 Rtl. vermacket. Derefter læser vi 1635: Dieweiln Sell. Christinen Jeps begrebnis undt Grabbier von Ihrem anderen geringen Nachlasse nicht hat gehalten werden können, als ward der Rest (2 M. 14 Sk.) von den 127 M. Kapital abgezogen. Ellin Martens forærede 100 M. Asmus Abening in Closterdorff (en Tjenestekarl) hat der Kirche (N. Løgum) freiwillig und bey guter Vernunft verehret 40 M.

Ellers er det Krigene, der sætter de dybe Spor. Kejserkrigen har aabenbart ikke virket meget ødelæggende i Vesteregnens Kirker. I Bylderup, Mjolden, Døstrup mærkes den svagt. Præsten i Rabsted klager 1629 over, at der har været 7 store Indkvarteringer, den mindste paa 500 Mand, men om sin Kirke tier han. Præsten i Tinglev siger, at der er røvet fra ham for 13 Rd. Præsterne i Slogsherred har ikke udstaaet svære Hjem søgelser. Dog udtaler Amtmanden Wolf Blome sig om Undersaaternes Fattigdom.

Værre var det, da Svenskerne kom 1644. Da maatte man købe Bly til Burkal Kirke, da der hyppigt var bortstjaaet Bly af de svenske eller andre under deres Navn. Der tales om mangfoldig Udplyndring af Sognefolket. Kirkens Kiste var sønderslaaet. Kirkeskabet to Gange slaaet i Stykker af Ryttere,

Stole, Døre o. s. v. ilde medhandlede, Kalken itu. Tilsidst blev Kalken røvet (von den schwed. Rüttern ut de kercke gerøvet), og der maatte anskaffes en ny for 180 M. Endnu 1648 er der grote armot. Hele Kirken fik en Omgang 1654, hvortil der brugtes bl. a. 110 Tønder Kalk. Naar der siges, at 2 Malere tjente 465 M., maa man tro, at der ogsaa udførtes bibelske Malerier. I Nabo-sognet Bylderup slog de samme Ryttere Kirkevinduerne ind, derefter satte de Ild paa en Bondegaard og gav sig til at slaa Vinduerne ind paany. Højest maatte lade gøre 2 Flasker, fordi Rytterne tog de forrige. Vinduerne maatte have nyt Glas, Laase og Nøgler anskaffes. Et Par Huse laa i Aske. Ogsaa her tales der 1648 om de grote armot, so by den meisten Kerspelluden sich befindet. Da Fjenden naaede til Rabsted var Kirken for faa Aar siden (1637—39) undergaaet en gennemgribende Restauration. I Maaneder havde et stort Antal Haandværkere været beskæftiget. Nu beretter Kirkeværgerne ved Regnskabet 1644, at de havde samlet en Beholdning af 130 M. til Kirkens Bedste, som de af Hensyn til de ved Dag og Nat gennemstrefende svenske Bander ikke havde kunnet bringe sikkert til Tønder, hvorfor de havde bedt deres Præst, at han uden sin Skade vilde unde samme Penge det sikreste Rum i sin Husning, hvilket Hr. Johan Thomæus gjorde. Ikke længe efter er de Svenske ved Nattetid (bi nachtslapende tide) uformodentligt faldne ind i Byen, Kirken og Præstegaarden, har ved Lys opsøgt alt og altsaa ogsaa fundet disse Penge og taget dem. Kirkestolene blev itubrudte, saa at 2 Snedkere havde Arbejde i 25 Dage, Jernet paa Kirkedøren blev stjaalet. Den ene Plyndring fulgte efter den anden. Peder Nissens fattige Enke i Favdrup, dere Mann von den Schweden jammerlich erschlagen, fik 6 M. til Trøst. Hans Jepsen i Knivsig, ein armer utgeplünderter Mann, fik 12 M. Han havde været Kirkeværge, en farlig Bestilling i saadanne Tider. Matthias Asmussen i Favdrup mistede alt sit og led legemlig Overlast. Kirken havde et Sejerværk, som vakte Soldaternes Begær. Visse Dele deraf stak de i Tornystren, det hele blev ødelagt. En Sejermager hentede Ruinerne (de

reliquien van den olden werk) og leverede et nyt Værk, som fik sin Plads nede i Kirken. En lille munter-sørgmodig Bemærkning trænger sig ind, nemlig at Børneantallet vokser dagligt og at der derfor maa tænkes paa en Tilbygning ved Skolen, hvortil Kirken ogsaa maa hjælpe med, da Sognet er helt udmarvet (ganz uthgemergelt) af Plyndringer og andre Pressurer. Til de øde Gaarde var der ingen Købere. I Tinglev var der Jammer og Graad. Byen laa i Nærheden af de store Veje, hvor Skarer af rovlystne Krigere paa sultne Heste drog frem. Svenske Eder lød i den danske Bondes Øren — ustandseligt. I Kirken brød de et Hul — Dørens jernbeslaaede Egeplanke vilde vel ikke give efter og der var ingen Penge til at faa Hullet stoppet igen. Den kostbare Messehagel var kært Bytte (1644). Præsten Hr. Broder blev udplyndret og led Skade paa mange Maader. Gentagende skete der Plyndringer i Sognet (1645), Voksløysene forsvandt, Vinduerne blev slaaede ind. Samme Aar kom en ny Flok Blodsugere til Præstegaarden. Da blev Præstens Datter Enke, idet Svenskerne slog hendes Mand jammerligt ihjel. Det var Hans Jørgensen i Egbæk. Boh Jessen i samme By blev ogsaa dræbt, efterladende sig Enke og mange Børn. Jes Madsen gik samme Vej bort fra Kone og Børn. Mett Jessis og Inge Nisses i Terkelsbøl stod som Enker og græd over de svenske Bødler. Tre Gaardmænd stod ved de rygende Tomter af deres Hjem. Til dem alle delte Kirken ud af sine Forraad, saa langt det vilde række. En halv Snes øde Gaarde, nogle ganz wüste, opføres i Regnskabet. Næste Aar (1646) fik Ingeborg Jesses i Terkelsbøl lidt Hjælp, deren Mann verdrencket (druknet?) og som selv havde faaet sit Ben slaaet itu af Svenskerne. Anni Hanses i Kravlund kan hverken gaa eller staa og har intet at tære paa. Nis Stødt i Broderup, en gammel fattig Mand, er lammet paa begge Hænder (Svenskernes Bedrift). Ellen Eriks i Tinglev er blevet Enke paa samme Maade som alle de andre. En Kirkeværge i Hjerpsted (Præsten selv?) fører til Udgift 1644: »Noch wdlagde ieg till Suenskens Rytter for Præstegaarden, som de vilde Anstunget med Ild, 12 M.« I Randerup var der Udgift for Kirkens Vinduer,

»som Rytter stagh ud«, og for Mursten til at fly »Kirkegulvet, som Rytterne groff op« (1646). Som et Slags Gengæld kunde den fjendtlige Armee ogsaa efterlade noget af sit. I Hostrup begravedes en svensk Officer. Hans Arvinger var saa anstændige at udsætte en Sum Penge for Graven.

Med disse Krigsbilleder i Erindringen hører vi med Undren, at der fra alle Prædikestole var oplæst en Skrivelse fra General Torstenson gaaende ud paa, at i Hertugens Lande skulde især Kirker og Præstegaarde forskaanes. Allerede Torstenson og hans Folk har vidst, hvad »et Stykke Papir« betød.

Men Danmark og Sverige var ikke færdige med hinanden. Da Provsten fra Tønder drog paa Visitats i 1657, lod han sig ledsage af en svensk Korporal — i hvert Tilfælde fra Rabsted til Tinglev. Da beherskede Svenskerne paany de slesvigske Landeveje. I Krigens andet Afsnit, da de tyske og polske Hjælpetropper flommede op gennem Halvøen, søgte mange Beskyttelse hos Brandenborgerne. Kirker og Præster forskaffede sig for 6 M. en salvaguardia (Beskærmelsesbrev). Burkal, Bylderup, Højst, Rabsted, de samme Sogne som var haardt med forrige Gang, forsynede sig med dette Papir, hvis Ordlyd omfattede Kirker og Kirkehuse. En opmærksom Gennemlæsning af Regnskaberne synes nu virkeligt at give det Resultat, at ingen Kirke i disse Egne har lidt nogen større Overlast. Polakkerne slog Dørene i Stykker i Rabsted, nogle Vinduer gik vel ogsaa i Løbet. Alterkærterne forsvandt fra Burkal Kirke, men kunde købes tilbage. Ellers møder vi ingen Ødelæggelser. Men blev Kirkerne forskaanede, gik det desmere ud over Sognets Beboere, og dette betød igen tilsidst Fattigdom for Kirkerne. Wüste Bohlen und verarmte Debitoren, wüste und verarmte Restanten, besværlig Krigstid, kundbare Armut, afbrændte og forladte Gaarde, Tab af Kapital og Renter — det er det Sprog, som tales gennem Aartier frem i Tiden. Ingen Salveguardie frelste den slesvigske Bonde.

I Tinglev Sogn haabede man 1664, at Debitorerne (de, der skyldte til Kirken) med Tiden skulde komme til Hægterne, men

Krigen trykkede endnu. Fast viele güter sind verwüstet und verödet. Den ene Konkurs kommer i den andens Kølvand. Ved Regnskabet var der ikke en Penning i Kassen. Kirken kan ikke faa sine Penge. Præst og Degn savner det daglige Brød. Provsten lod opsætte et Register over die Bettel-Armen Debitoren og de øde og opgivne Gaarde. I Højst havde Præsten endnu 1671 tilgode fra Krigstider 469 M., som Kirken ikke kunde betale. Flere Steder kunde den velhavende Provst St. Kenckel hjælpe med et Laan. Mange Kirker forfalt fra Aar til Aar. I Daler truede en Ulykke. »Den 29. Maj 1693«- hedder det, »begyndte vij kircken at reparere, som vaar nederfolden paa dend Sønderside og dend stoer Portestette som vaar gandske under fødderne«. Under Striden mellem Konge og Hertug skrev man i Burkal: »Fordi Tiderne bliver værre og værre og Folkene jo længere desmere aftager i Næring, saa er paa deres almindelige Veklage, Tryglen og Beden den aarlige Pligt eftergivet dem for denne Gang«. I dette Sogn er der øde Gaarde og Konkurser til henimod 1700, sande Krisetider. Betalingsevnen er ikke genoprettet 1706. I Rabsted sad man 1663 med den aabne Regnskabsbog og talte om Tingene. Saa skrev man: »Af den Aarsag nu at af disse Indtægtsposter paa Grund af den trængselsfulde Tid og usædvanlig store Pengemangel intet eller lidet kan inddrives, men Kirken ikke længere kan staa uforberdet, tilmed da Hvælvingen under Taarnet er nedfalden, Spærværket forskellige Steder raadnet o. s. v.« — saa har Provsten paa Kirkeværgernes Bøn laant den 500 M.

Selv om man i Randerup, Mjolden og Visby slap med at faa nogle Døre slaaet i Stykker, saa lød her den samme Melodi om forarmede Bønder. Kirken i Døstrup mistede Jernet paa Taarn-døren, »som Schwenschen hoffde off Brechet och Borttaget en stor Block i Muren ved Kirkedøren, hvilcken Swenscken haffde afbrecket.« Det var Indbrudstyve. Man faar en Mistanke om at de ogsaa her standsede ved Sejrsværket og pillede ud af det, hvad der stak lidt i Øjnene. Der tales nemlig 1694 om det overblevne af det gamle Sejrsværk. Ved Regnskabet 1663

»haffuer Kircken inttet kunde vinde aff sin Indkomme formedelst dend besværlig Kriig och Misswext och formedelst en stor deel aff Sognen Vor Ødde och Sognefolchen forarmed och en stor deel hendøde;« Pesten var den værste Hjem søger. Tyve Aar senere klager Jes Jensen i Lovrup, som var i Gæld til Kirken: »Efttersom ieg fattige mand effter Krigstiden war forby och dj Fremmede ware ude aff Landet som enhver her i Sognet witterligt ehr det ieg hafde inttet uden Alleniste. En Koe och et Gammelt Øde-huus och sammme Koe maatte ieg Pandsette till andre odjfden store dyre tid for brød till at æde och Korn att saa« — beder at han maatte eftergives $\frac{1}{3}$. Hvis ikke, ser han langt hellere, at man fratager ham alt, saa maa jeg igien Trælle for mit arme Brød som ieg tilforn hafver gjort.« (1681). I Hjerpsted og Skast var det och hverken værre eller bedre. Selv over Vandet fandt Rytterne Vej og slog Vinduer ind i Røm Kirke. Saa kunde man med god Samvittighed sige, at intet var forsømt.

Et Lysglimt kommer før Aarhundredets Slutning fra Hjerpsted. Her kunde man virkeligt 1685 give Kirken en ny Farvedragt. Regningen lød: »Først haffuer ieg stafferit En altertaffle oc en Predikestol (oliefarve med guld ziret). Item et Crucifix oc twende andre taffler (Lukas Malers Billeder?) paa ny opstafferit 26 Rd. Herforuden ziret Predickestolen effter begiering med Guld, so mey war vdj min Betingning 3 Rd. Item Bichtstollen oc Degnens stoel till med daaben udj olliefarve stafferit 2 Rd.

R. Peterss

Springenberg.«

Den samme Maler arbejdede i de samme Aaringer i Højer. Her kaldes han Rasmus Maler.

Saa begynder vi paa et nyt Aarhundrede. Det var et ynkeligt Syn at se Brede Kirke omkring 1705. Da skrev Provsten til den hertugelige Regering: Den Brevader Kirke har haft den Ulykke, at der paa Sydsiden er udfaldet et stort Fag Mur af firkantede huggede Marksten, over hvilket Hul der ligger et

tungt Blytag. Det maa befrygtes, at Muren ikke vil kunne modstaa dette Tryk i Særdeleshed da denne Ruin nu allerede befindes i 8 Aar og præsenterer sig for alle Mennesker som et daarligt spectacul. Tilmed har Kirken haft et andet Uheld, nemlig at Stormen har sammenrullet og nedkastet alt Bly, hvormed Kirken var tækket paa Nordsiden, saa den siden September Maa-ned staa fra den Side næsten under den blaa Himmel, da den ingen videre Beskyttelse har end Kirkeloftet, hvorigennem Vind, Sne og Regn stadigt incommoderer Folk i Kirken. Provsten har meddelt Sagen til Amtmanden uden at der er sket noget. Da Arbejdet endeligt skulde paabegyndes, mødte der nye Vidtløftigheder, idet de Trøjborgske Undersaatte nægtede at bidrage til Omkostningerne. De var af samme Stivsind 1723, da en ny stor Reparation skulde udføres. Der førtes Proces i den Anledning gennem en lang Række af Aar. Ingen gider læse den Bunke af Akter, som var Frugten.

Hvordan der paa samme Tid saa ud i Abild skal vi nu se. Ogsaa her truede et Sammenbrud. Kirken led slet og ret af Ælde. Den havde baaret et halvt Aartusindes Byrde, og nu sukkede det i alle dens Ledemod: Jeg kan ikke mere. Faldefærdige Huse har det stundom saaledes, at de ikke ved, til hvilken Side, de vil falde, og derfor bliver de staaende. Den gamle trætte Kirke var blevet enig med sig selv om, at den vilde lægge sig mod Nord. Tilstanden skildres saaledes 1760: Kirken er af de ældste i Amtet og i en miserabel Tilstand. Murene paa begge Sider i den store Kirke hælder mod Nord og læner sig til nogle paa Nordsiden anbragte Piller. Men ogsaa Overdelen har bøjet sig mod Nord. Derved er Bjælkerne delvist afbrudte og hænger kun i Jernbolte. Nu er Spær og Lægter blevne for svage til at bære Tagstenene, de rider saa at sige løst paa Muren og støttes fra Tid til anden af 20 Tværmurstykker. Hvis det hele en Dag faldt ned i en Storm vilde alt være ødelagt. Man vedtog at ombygge hele Kirken. Tønder Amt skal til Hjælp give en Daler af hver Plov (952 M.), Kirkerne i Amtet desuden 129 M. Amtmanden har i sin Betænksomhed overladt

Kirken de Egebrædder, som sad omkring Sundhedskilden i Rørkær; man benyttede dem til Loft og Stole. Sognet selv skaffede 36,000 Mursten tilveje og stod dog raadvild paany, da der endnu manglede 1300 M. En Billedhugger fik for udhugne Sten og Englehoveder 14 M. Hele Arbejdet udførtes 1709.

Dette var altsaa et Par af de gamle Kirker, som truedes i deres Grundvold og maatte i Støbeskeen. Omtrent paa samme Tid kom en Haandværker og saa paa Randerup Kirke. Han skrev: »Jeg undertegnede Matz Tyesen i Harris vidner hermed ad jeg hafuer været hos Hr. Broder og arbejdet paa Randerup Kirke og ofuen paa loftet indlagt 5 Sparrer dermed ad stürke kirchen som gaf sig wester ofver —« »Kirken truer med at falde ned«, hedder det nogle Aar senere. Da stod ogsaa Korpartiet i Hjerpsted og vilde skride ud. Da det maatte tages ned, forsvandt Korrundingen. (Apsis).

Disse næsten katastrofale Tilstande i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede kan ikke forklares alene af alle Tings Forkrænkelighed, men er den sørgelige og kostbare Følge af det 17. Aarhundredes Elendigheder.

Saa kom Udvidelsestrangen. Kirken i Emmerlev havde i lange Tider været for lille. Paa et vist Tidspunkt afgav 19 Mænd i Sognet en Erklæring; den lød saaledes:

Vores Betænkning om Emmerlef Kirke
Naar Guds Thieniste (der udj skeer

- 1ste Blifuer der Folk hiemme, Formedelst som Skyld udj Kirken;
- 2den er kirkegol fuld af Mennisker, Vnder Guds Thieniste, som vel Er kedsomlig at staa, og svæker Andagten;
- 3die De, som staaer paa kirkegol, er til fortræd for Daabens-Brug Vdj henseende til Vanskelighed Med smaa Børn;
- 4de Liegeledes for Gudsbor gængere Meest gamle folk, og Frugtsomlig Quindfolk;
- 5te Staaer der to Mennisker (Meestendeel) Vdj hvert kirke-stand saa den Enne Maa staa Naar den Anden Sider, som og kand svække et Meniskes Andagt;
- 6te Ønsker vie slig oplysning til Landsens Fader.

Det var i Biskop H. A. Brorsons Tid. Han gik ind for Sagen til Gen. Kirkeinspektionen. Men en Tilbygning til Kirken blev for kostbar.

Døstrup Kirke maatte udvides, for de mange Kniplingeskolers og Folkemængdens Skyld«. Der var særligt Mangel paa Kvindestole, »som ikke vel kan afbødes uden det capelle, som tilforn til Stoele er operet maatte nedlægges og et større derfor som kunde blive dobbelt saa viid og dobbelt saa lang igjen maatte opsættis«. Det skete 1734. Men Byggeriet førte Præsten ind i en Strid med Herrerne paa Schackenborg og Trøjborg, som forbød deres Tjenere at søge de dem tilfaldne Stolestader under Bøde af 10 Rd. Man var nemlig af den Mening, at Herren paa Trøjborg som Kirkepatron burde have været taget med paa Raad. Anføreren i Striden var Overinspektøren paa Schackenborg C. Lehmann. De Skrivelser fra ham til Præsten, som endnu gemmes, er Eksempler paa, hvorledes den Slags adelige Betjente behandlede Borger og Bonde. Inspektøren sendte sine Breve til Sognefogeden med følgende Paategning: »Den grevelige Sognefoged H. B. i Døstrup haver strax at tiltage sig een af de schackenborger Underdanere sammesteds og tillige med ham forføje sig til Sognepræsten og Probstens Velærv. Hr. Nissenius Wedel i Døstrup hannem ovenmelte Requisition forlæse, som hosfølgende Copie deraf meddeler, hans positive Svar derpaa æske, eller i Mangel deraf protestere og hvis som til Svar bekommes herpaa under deres Hænder tegne, som de derefter strax her til Skriverstuen paa Schackenborg indlevere«. Provsten svarede kort og afvisende. I anden Omgang bemærkede han: at var hand — Hr. Lehmann — og græfflig Overinspektør, saa var Provsten en kongelig Inspektør og hand tog indted imod saadanne Beskikkelser med mindre at det var paa stemplet Papir. Senere lempede han sig lidt, men da Biskoppen kom imellem som den rette Myndighed og satte Tingene paa Plads, maatte den enevældige Herre paa Skriverstuen give tabt. Biskop Anchersen synes forresten at have været en gammel Ven af Overinspektøren, idet han i et Privatbrev til denne

udtaler sig saaledes: — »dig skal Djævelen tage, dersom ikke du snart lader den Strid med Døstrup Kirke have Ende. Hand (Provsten) sendte mig Eders vedtagne Stefning af 30. Sept. till Løeherritzting. Er det at gøre skrolske Bønder galnere i Hovedet. Troe mig de skall icke nær blive saa gode till at faa roliggiorte som de har vaaret rede till, at opvikles imod deres ærværdige Fader Præst og Provst. Er det icke lige godt, hvor vi sidder i Kirken (jeg sidder nederst i Domkirken), naar vi kuns høre Guds Ord om vi ellers kand kuns. faa dem at høre«. Senere blev Biskop T. K. Block indviklet i Sagen, og det var aabenbart ham, som førte den igennem ved Herredstinget.

Det er nok en Genklang af disse Oplevelser, naar en senere Provst i Løherred glæder sig over, at man nu da Biskoppen raader let kan faa Reparationer udført. »Men hvordan gaar det til paa de allerfleste af de Steder, hvor jus patronatus hører Proprietæren til? Da maa jeg en fattig foeragtet Landsbypræst staa med Hatten i Haanden for Proprietærens Fuldmægtig eller Ridefoged, der i Almindelighed er nær slægtet til hine ægyptiske Plage Fogeder, naar kun f. Eks. et vindve Rude skal isættes«.

Der kunde dog ogsaa ellers komme noget i Vejen, saa Sagen ikke vilde glide. Kirkeværgerne i Rabsted var meget forharmede over, at de ikke kunde faa Lov til at lade det meget brøstfældige Tag gøre istand (1750). Provsten (B. Petersen, Seminariets Grundlægger) holdt den stadig hen med, at der først skulde fortages et Syn. »Es scheint also, skriver de, dass unseres vor dem Altar geleisteten und bezahlten Eydes ungeachtet wird keine fidem meritieren (ikke fortjener Tillid), dahero wir mit Zuziehung der 12 Männer das durchlöcherte Blei besichtigt, so dass wir nun hoffen unter 14 gezeugen genommenen Augenschein geglaubt und zugelassen zu werden, vor unsere eigene Kirchengelder die Reparatur zu unternehmen«, at de efter et Syn med 14 Vidner endeligt maa blive troet og faa Lov til at udføre Istandsættelsen for deres egne Penge).

Store Arbejder udførtes ved Daler Kirke 1772, men 3 Aar

efter skrider Muren i Koret ud til begge Sider. Et sagkyndigt Skøn melder, at Hvælvingen i hele Lavkirken skal nedtages og den hele søndre Mur samt et stort Stykke af Nordsiden ligesaa. De gamle Bjælker udtages og den nederste Rad Bly paa begge Sider er afbrækket. Nyt Loft skal lægges under Bjælkerne i hele Lavkirken. Alteret, Skriftestolen og Degnestolen maa ogsaa nedtages og Daaben flyttes ned i Kirken. En lille Rigtestol skal midlertidigt indrettes. 24,000 Mursten o. m. a. er nødvendigt. Det var omtrent Oplevelsen fra Abild om igen. Korhvælving og Apsais har ofte været de første til at give efter for Tidens Tryk.

St. Clemens paa Røm havde længe været bekymret for sit Udkomme. Nu begynder Præsten at tale om »vores saa aldeles forfaldne Kirke« (1795). Han selv er lige saa fattig og frygter, det bærer henimod en Bankerot. Folk paa Øen kommer i Bevægelse og skriver en Dag til Biskoppen: »I Anledning af at et Rygte har sagt os, at vores Kirke skulde være i Gæld og at dens Kreditorer vilde nu have sine Penge, denne Gælds Høyelse kommer os uformodende, da Mand altid har troet at Kirkens Indkomster kunde svare imod dens Udgifter, ja endog i forrige Tider. Og da vi Elsker vor Guds Huus, hvor Endeel af os har til Temlig Høye Priser til kiøbt os Ejendoms Sæder i det Huus vor vi Søfarende trøstes og glædes af Guds Ord mens vi om Vindteren ere hiemme. vilde det gøre os meget ondt om vi som altid trænger til Hielp og skulde komme i Armod, lige som Fattigdom iblandt Almuen tiltager. Saa er det vi paa Egne og Samtlige Sognets vegne underdanigst Indflyer til Deres Høyærv, som vist er vores fattige Rømøe Kirkes høye Patron med ydmyg Bøn og Ansøgning om Hielp«. — Et Par Aar gik hen; det gør der altid, naar noget har Hastværk. Da blev en Tømmermand sendt op i Kirken for at se. Han forkyndte, da han kom ned: »Jeg gav mig med min Kael altsaa til allerførst at opbrikke den gamle Rende men hvor [blev] ieg iche henrykket ieg saa de mange forraanede bielker og Sparrer at dette havded aldrig nogen Tænkt«. Denne Tømmermandens Henryk-

kelse gjorde et stærkt Indtryk paa Præsten. Et Brev til Biskoppen var Jammer og Suk: »Vores Kirke har virkeligen denne Sommer pillet Kiødet af mig, Gud er Vidne at jeg Baade selv har tænkt, talet og consuleret andre fornuftige men med ald min Fliid seer ieg ingen Udgang«. Kirken stod dog aabenbart godt nok paa sine Ben. Den kunde hjælpes og blev hjulpet. En Dag laa der 100 M. i Kirkebøssen, et godt Lægemedel til den syge. Til den afmagrede Præst lod man endda gøre, en ny Rund-Stoel til at sidde paa i Skriftestolen.

Af Malerpenslens Bedrifter i det 18. Aarhundrede kan følgende anføres. Niels Petersen og Søn af Ballum udførte 1753 og 1754 noget Arbejde paa Røm (Udhuggen ved Alteret, Loftets Maling og 4 Billéder til Alteret). I Visby blev hele Kirken malet 1758, 1762 og 1769. Ved Prædikestolen var 2 Mand beskæftiget i 43 Dage. Mesteren var Lars Maler fra Skærbæk, som i de samme Aaringer malede i Mjolden. Aar 1781 malede Joh. Conrad Kolp fra Løgumkloster i Bylderup Kirke. I Hjerpsted brugte man Christian Jørgensen fra Randerup (1788), medens Andreas Jørgensen fra Roager arbejdede med sin Søn i Døstrup 1799 og 1800. En anden Andreas Jørgensen fra Hostrup malede 39 Dage paa Alteret i Daler 1777. Derimod var det Christian Jørgensen i Toghale, som fik Arbejdet i Daler 1781. Der skulde »gives Perlefarve marmoreret Couleur«. Andreas Jørgensen fra Roager malede endnu 1805 i Visby.

Oplysningstiden kom og gjorde lyst ogsaa i disse Kirker. I første Halvdel af det 19. Aarhundrede forsvandt meget af Fædrenes Udstyr; det gamle mistede sin Ret. I Døstrup solgte man 1822—25 en stor Del af Kirkegaardsdiget. Ogsaa disse Stenmasser havde deres Værdi. Skade, siger Krøniken, at dette mægtige gamle Dige blev ødelagt for en saa lurvet Vindings Skyld. Og dette »Skade!« kunde anbringes mange andre Steder i Landet, hvor Hensynsløsheden raadede. Ogsaa i Kirkerne Indre maa man gentagende sige: Skade! Det var allerede ynkelig nok, naar man fra det 17. Aarhundrede forsynede Døbefontene med flade Messingfade. men i Døstrup anskaffedes

1828 »en liden Terrin at bruge ved Barnedaab«. Ved Aar 1857 er denne Kirke efter Tidens Begreber undergaaet en betydelig Forskønnelse. Nye Vinduer er indsatte med Ruder af fineste Brabandter Glas, smukt Gulv i Koret, smukke Jernbalustre foran Alteret bragt tilveje, medens Vaabehuset, gennem hvilket Indgangen var, samt den udvendigt til Rotunden murede Skriftestol er borttaget og et Materialhus opsat paa Kirkegaardens. Det gamle Laurentius-Alter vandrede senere til et Museum i Kiel.

Kirkerne i Skast, Randerup, Højst, Hostrup, Rabsted, Tinglev og paa Røm blev gennemrestaurerede omkring 1850. Sikkert ikke uden Tab. Tinglev fik i Tidens Løb Gypsloft, egefarvede Stole og Tegltag. Brede har ladet sig forære adskillige Sager til Kirkens Pryd og Zirat, som dog kun er almindelig Fabriksvare. Jernstøberierne begyndte at tjene Penge ved Kirkerne.

Jens Christensen Mahler fra Sølsted penslede 188 Dage i Visby Kirke 1818. Hans L. Sølbek fra Løgumkloster malede i Døstrup 1816. Da han i 1835 pyntede Loftet med Perlefarve, var hans Haand gammel. I Mjøløden opriskede L. Sølbek — maaske den samme — Altertavlen med mange Slags Farver 1845. H. L. Ramms fra Løgumkloster tilbragte 35 Dage i Randerup Kirke i 1836. I hans Potter var der Grønt og Gult, Sinnober og Kienrøg. Paa Røm fik man i 1839 følgende Overslag: Altertavlen overalt, opmalet, dets Malerie, som forestiller Nadveren, forsynet med nye Coloridt, samt de øvrige Figurer og Ornamentter opmalt og paa passende Steder anbragt Sølv og Forgyltning. Muren bag Alteret marmorert i Limfarve. Daabefonten ligeledes malet med Forgyltning. Præstens samt Degnens Stol tillige med Gelænderet med passende Perlefarve med Udsringer, Crucifix malet og lakeret. Prædikestolen overalt malet og udsiret med Sølv og Forgyltning samt Opgangen. Sølv og Forgyltning skeer med uægte Guld og Sølv, som godt kan staa sig i en Kirke. — C. F. Lind Maler«.

Uægte Guld og Sølv — det er den nye Tid. Og saa Perlefarve.

Vil man i fuldt Maal nyde Indtrykket af et gammelt stilfuldt Kirkerum, skal man en Solskinsdag gaa ind i Rabsted Kirke. Den har nu oplevet en meget heldig Restavrering, hvorved de gamle Farver saa vidt muligt er komne frem. Helhedsbilledet er ualmindelig kraftigt og stemningsfuldt. Da Hovedfarven var et stærkt Rødt hørte der Mod til at genindføre den. Hvor mange moderne Mennesker kan taale at se sligt? Man skygger for Øjnene, naar man ser et Bord malet gult. Men i Rabsted gik det. I hele sin Varme og Fylde vendte det gamle tilbage, og Tidens Børn kendtes ved det. En Overflod af Sinober svulmer omkring os, naar vi skrider op ad den smalle Gang mellem to Rækker lukkede Stole. Over dette farvemættede Rum hvælver sig de rene hvide Hvælvinger gennem hele Kirken. Under den velbevarede Korbue med sine Udkragninger stiger man et Par Trin op til Koret og ser sig omgivet af et nyt Farvespil: Blaåt med Blomster og Slynnginger i Guld. I hver sin Krog til højre og venstre staar nu Præstens og Degnens Stole; men i gammel Tid var der et lille Orgel med Panelværk og musicerende Engle. Det er disse Skikkelser, som endnu blæser en Farvernes Symfoni ud over Rummet med Genklang fra Alteret og dets Omgivelser. En passende Gulvbeklædning under vore Fødder stemmer med i Højsangen, der kunde være taget af de Salmer, som bærer Overskriften: en Sang paa Trapperne (Sa. 132, 7. 9):

Vi vil gaa ind i hans Bolig,
Vi vil tilbede for hans Fødders Skammel.
Lad dine Præster klæde sig med Retfærdighed
Og dine hellige synge med Fryd.

Paa Alteret straalere og troner Guds Moder med sit Barn. Imperialissima Virgo Maria. Sanctissima Trinitas. Sanctus Laurentius. Ordene klinger om Kap med Farverne. — Dog er det menneskelige, det uundgaaelige, Disharmonien, kommet med i Form af nogle Varmerør og en stakkels Præstetavle.

Møgeltønder Kirke.

At et stort Stykke hjemlig Historie kredser om denne prægtige Kirke, undrer os ikke. Den har talt til mange Slægter og taler endnu. Det lønner sig at lytte.

Med Undtagelse af Tidsrummet 1864—1920 har den sikkert aldrig været løst fra Ribe. Som den mest betydningsfulde af Stiftets Kirker ved Sydgrænsen har den helt siden sin Opstaaen forkyndt Sammenhængen med den danske Folkekirke.

Første Gang den dukker op i Historien — 1214 — er den allerede et af Biskoppens kære Børn. Han skænker den sammen med Ballum Kirke til et Par Kanniker i Ribe. Det undrer os, at han saaledes kunde skille sig ved sin Borgkirke, hvis Klokker han lyttede til, naar han sad paa Møgeltønderhus. Senere er Kirken gaaet fra Kapitlet til Bispens Haand og omvendt. Valdemar Hertug har overladt den til Biskoppen 1363 imod at han lod afholde Aarsmesser i Domkirken. Fuldstændig Besked om disse Handeler savnes.

Om Overgangstiden er der fortalt ovenfor efter Ærkedegnens Bog. Til den Tid hører endnu nogle Hemmeligheder, som skal omtales senere.

I Slutningen af det 16. Aarhundrede (1571) fik Kong Frederik II at vide, at nogle Kirker i Møgeltønder Len var meget bygfaldne og skrev derfor til Claus Rantzau, at han skulde lade disse Kirker beholde Kongetienden. Det drejede sig vel mest om det udvendige (Tag og Fag). I det Indre maa der paa hint Tidspunkt have været megen Pragt. Fra det 16. Aarhundrede stammer nemlig i det væsentlige alt det storstilede Arabeskværk, som nu fylder Hvælvingerne i Koret. Der var ogsaa en skøn Messehagel af gylden Sammit, item en god rød blommet Fløjels Messehagel. Et Stolestaderegister blev opsat 1554 paa Plattysk. Det opviser 17 Kvindestole, hvori alle Bønderkoner (N. N.s Wiff) fik anvist deres Pladser. Havde Mændene (og Tjenestefolkene) endnu ikke Siddepladser? Det ældste Skilderi blev ophængt, da Peder Henriksen døde 1592. Han var da

127 Aar gammel, og Billedet, som hænger endnu, viser os sikkert det ældste Menneske, som Historien melder om i Sønderjylland. Tilsidst (1599) maatte man for Kercktorns Spaan betale 60 M. Blyet ofredes, et Tegn paa, at det var Alvor med Kirkens Fattigdom.

Vi lister ind i et nyt Aarhundrede og opdager, at alle Vinduer trænger til Hjælp. Det er utroligt, saa mange smaa Ruder der sad i de gamle Blyvinduer. Hans Thomsen fra Tønder indsatte 42, det næste Aar 26 og atter det næste 64 (1602—04) foruden de mange, der tiltrængtes i Præstegaarden. Og hvad blev der saa af dette Glarmesterværk, naar Stormen rejste sig af Sydvest, naa den buldrede frem over Marskens flade Land og tørnede mod Bredsidens af Møgeltønder Kirke? Som det skete Anno 1628. Da gik et langt Vindue »sønderst ved Alteret« i Stumper og Stykker, og hvad der stod paa Alteret røg med i Farten. Til Paaske maatte man betale Mette Lauersis for 2 Vokslæs at omgøre, som wor nedblæst off Alteret och sønderlagen.

I denne Storm gik der mere i Stykker. Den er dateret til den 16. Dec. 1628, hvilket ikke vil stemme rigtigt overens med det foranstaaende. Maaske har der to Gange efter hinanden været Uvejr. I alle Tilfælde har det ved Juletid 1628 set uhyggeligt ud i Møgeltønder. Hele det høje Spir maatte vige for det mægtige Tryk og brasede ned over Kirkebygningen, splintrede alt, hvad der stod i dets Nærhed. Er det sandt, at det genrejste Spir blev 15 Alen lavere, saa maa Møgeltønder Kirketaarn i sin Tid have været det højeste i Sønderjylland.

Der brugtes 40 Traver Tag til at tække den vestre Ende paa Kirken med. Saadan lukkede man foreløbigt Saaret. Straks gik man i Gang med at skaffe Materiale tilveje til det forestaaende Genrejsnings Arbejde.

Haffuer Jeg — skriver Kirkeværgen — verit for Kircken heend till Søgaard och paa Graasten om træit till Kircken och der vor en att bekomme. — Sproget er vestslesvigsk.

Giffuen Lauers Mommeseøn J. Tønder for hand reed til Flensborre att giøre affdragt medt en Skipper om Itt Skib att fragte til Gulland.

2 Lass Weydt (Brænde) som dhy hint for Kyrcken i Jøster Hasterup.

Tomas Hansen paa sin Fragt 60 M. Item effter att Reisen vort giort giffuen Th. Handsøn 300 M. Item kom Lauerst Temmermand fra Norge met tømmerit til Kirckens bygning. Foormanden Oeg hannem til Ribe. Bud fra Skipperen, att vi skulle komme och kiøre temmerit paa landitt (ved Højer). Bud, at hentte den sidste flode tømmer til landitt (hvorpaa der sattes Vagt paa Pladsen).

Anders tegelmester udj Kloster for 9000 Steen.

Kirkeværgen — Michel Kristensen i Rhæe — drog hen at betinge Spaan til Kirkens Taarn og leverede selv meget, baade Tømmer og Sten.

Saa steg alt i Vejret igen. Der fejredes Smaafester fangs afsted, mens Bygninger voksede.

For en thun øll och Nogell Kaner øll som dy feck den dach dhy Rest sparre paa Kyrcken 7 M. — Given thyll Øl den dagh dhy Rest dhy først Byelcker fi torn. — For øll der dhy feck fogell Karell (nogle Karle), som vor medt thimer Mendt f 2 dage der dhy Rest dhy Averst sparre Pa Thoredt och Murmendt feck fogell Kaner Øhll thyll Brundt Rodt der kom Pa. — Anders Kromand for 1 Tønde øl som sogne Mænden drack aff der di Reste Kircken. — Den samme for 3 Tønder øl, som sogne Mænden drack aff, der de Reste Tornidt.

Saa havde de drukket allesammen. Og nu er vi ved Toppen:

Las Maler udj Tønder for Kors ogh Stang att forgylde 5 M. 8 Sk.

Møgeltønder Kirke var genrejst. Fire Aar efter skulde den staa sin Prøve. D. 12. Okt. 1634 den tid floden her Indbrød och det Schwaee Sturmweyr wahr bleste her aff Kirchen 13 Taffler Blye och Windwoverne i Styrcker. Men ellers rokkedes ikke en

Bjælke. Der var gjort godt Arbejde. Den største Udgift paa Regnskabet er da ogsaa: 4 Tønder øl til sogneøllet 28 M.

Men nu høres der en underlig Lyd rundt om i Landsbyerne omkring Tønder. Ikke Storm og Uvejr, ikke Brag af faldende Taarne. Nej hen over hundrede Knipleskrin rasler smaa Pinde med den fineste Traad, kastede frem og tilbage af hvide Kvindhænder. Et nyt Skønvirke er opstaaet, som sætter sine Spor ogsaa i Vesteregnens Kirker.

Velkommen, I Vesterbo Kvinder, i Herrens Hus med eders fine Fingerværk. I er, tror jeg vist, de første Kvinder, som skrev Kunstens Sprog paa Alterbordet. Thi hvad der i fordums Tid fandtes af rigt baldyrede Messekaaber o. l., var vist sjældent skabt af Kvindhænder. Nu staar der i Møgeltønder Kirkeregnskab for 1640: »En ny Messesærk med Knippels« og atter 1646: »En ny Alterklæde aff grøn blommet Atlask med Sølvknipling stafferit«. Dette Kunstværk har Tiden fortæret. Og hun, som kniplede, blev aldrig nævnt. Der var en Tid, da Mennesker kunde glemme sig selv.

Paa samme Tid kom andre Stafferere. »Den Gang Malerne aff Ribe var her at fortinge Kirckens Malning wdj Kroen med dennem fordrucken 3 M.« Dette Arbejde maa være blevet fuldført inden Svensken kom (1644). Antageligt drejer det sig om Kirkeskibet. Thi Koret blev først udsmykket en halv Snes Aar senere. I 1652 flyttede man Daaben bort fra Nordsiden og anbragte 3 nye Stole, hvor den stod. Aaret efter hjalp Hans Snedker Maleren med at sammensætte Fontlaaget. Dette rigt udskaarrede Laag, som endnu hænger paa samme Plads, har nok givet Anledning til Flytningen. Maleren har malet det, før det blev samlet. Samme Maler (fra Ribe) stafferede Korset, som Hans Snedker havde forfærdiget, for 72 M., lige som han malede og stafferede nogle Stole i Kirken. Ogsaa Sprinkelværket for Koret blev opsat af nyt. Kirken havde aabenbart overvundet sin Fattigdom. Paa Alteret laa en rød silkesyet Dug og 2 smalle Duge var til at bredes for Altergæsterne (senere tilføjet:

»findis icke effter de for lang Tid siden har været afskaffet«). Fire store Lyse Kaaber kiertter prydede Bordet.

Krigene har aabenbart ikke været saa haarde mod Møgel-tønder Kirke som mod mange andre. Kejserkrigen gled stille forbi. General Torstenson voldte ingen Fortræd, som det synes. Fra den store Svenske Krig er der et Par Efterretninger. Regnskabet fra 1657 siger: »Efftersom Hr. Bagge icke kunde Bruge Kirckens Kalck och disch udj dend bedrøffuelig Krigstilstand da haffuer wj kiøbt et forgyldt Beggere og en tin Briche for 1 M. 5 Sk., en tinflaske for 14 Sk.« Vinduerne maatte ogsaa repareres, som var højst fornøden. Om Tilstanden i Sognet giver følgende Andragende Besked: »Gunstige Her Doctor och guode Husbunde, wy eders fattige undersatter och Thjenere kand ej forbigae Eder wwis store Elendighed och Armod at tilkiende giffue at Effterverer wi udj denne hoytreqnde Krigs forløb Iche alleniste off finder, men end ochsaa Aff di Allierte med Indquartering, Contribution, Pløndren och Røffuen, Hardeligen med hoffuer werit offuer — falden. Saa huis Arme Formuffue wj fattige folk haffde och aff Gud wahr med forlent. Moxsen frakommen och udj saa Maade om ehre Bleff, men och J Armod geraaedn. (De beder om at faa Afgifterne eftergivet) paa det wy Nogenledis komme Till voris Næring och Ringe Aufflingh och wy Icke med Hustru och Børn slett udj Armod skulle wndergaa.

Mogeltunder D. 17. Martj Anno 1661.

Eders H. Doctor Bischops fattige ydmyge och wnderdanigste samptlig Undersaatter I Mogeltunder Sogn.«

Men Nøden kan ikke have været saa grumme stor. Thi Kirken anskaffede 1663 et Sejrværk (eine neue Uhr) for 330 M. Mester Johann Philip, Urmager i Flensborg satte det op, mens Hans Sned'ker fabricerede Huset og gjorde »Trende Lofft«. En Mand i Roskilde havde Aaret i Forvejen foræret den liden Klokke over Koret. Man hentede 1667 et Læs Maj og holdt en glad Pinsefest med friske grønne Birkegrene.

I 1669 købtes der Bly til det liden Klokkehus paa den østre Kirke over Hvælvingen, som var brøstfældig. Lige som dens Søstre i Brøns og Ballum har altsaa ogsaa denne Kirke haft et Rytterspir, hvori de saakaldte Stimere hang.

En mærkværdig Udgift findes i Regnskabet for 1678, nemlig til Søren Drejer, for sin Skruer dend Tid loftet bleff siuncket. Maaske staar det i Sammenhæng med Orgelet, som anskaffedes kort efter, dels ved Indsamling, og som det hedder, paa Grevens Befaling. Værket kom fra Hamborg og kostede 420 Rd. Endnu mærkeligere lyder det, at det gamle Alter blev nedbrudt (1691). Det staar jo endnu. Alterbordet er vel blevet overmuret og Tavlen sat bedre op. Forøvrigt er det vel Begyndelsen til de Udsmyknings- og Udvidelsesarbejder, som udfylder Aartiet indtil 1700. Naturligvis krævede Orgelet et Loft ved sin Side, det kaldes nu »Storkereden«. Men 1691 indkøbes der Materiale til et nyt Loft eller Pulpitur. Der sættes Stole, ikke blot i Kirken men ogsaa i Koret. Folket formerer sig og kræver Plads i sin Sognekirke.

Grevindens Stol-Buret, som det kaldes med et smukt gammelt Navn — byggedes 1692. Billedhuggeren (eller — Skæren) Peter Petersen af Tønder dannede Kapitælerne og Underhænget dertil. Sønke Detlefsen, ligeledes fra Tønder, anstrøg og numererede Kirkens Stole, ogsaa det nye Kirkeloft; desuden malede han Fru Grevindens Stol, Sprinkelværket for Skriftestolen og Degnestolen. Forresten maa der til de nye Kirkestole være benyttet gammelt Træværk, thi paa mange af Gavlene ses endnu gennemskaarne Prydstykker og Aarstallet 1633.

Overinspektøren over de Schackenborgske Godser, Tyck, skænkede Kirken en ny Prædikestol, den skønneste i sin Art her i Landet, i det hele taget efter mit Skøn det skønneste Stykke Barokkunst i vore Landsbykirker; man bliver aldrig træt af at se paa det Samspil af Kræfter og Former, der aabenbarer sig i de tvende Engle- og Børneskikkelser, i Bjælkeværket og alle Stolens velberegnete Omrids. »Om Søndagen«, melder Kirkeværgen, »da Prædikestolen her ankom med 2de Hom-

melkarer og ved nogle stærke Karle schulle aflæssis Maatte ieg anmode adschillige Godsfolk om at afhielpe dend samme, saa at dend icke blef beschadiget, samme Dag blev fortæred af forskrefne Folck og Hommel-Kaar Mænd hos Jens Pedersen Kromand 12 Kander Øl og Brændeviin«. Kormuren blev genemhugget for at gøre Plads til Trappen. Den gamle Prædikestol blev solgt til Kirken i Keytum paa Sild, hvor den staaer endnu. Langt borte fra den nye Prædikestol, paa Kirkeskibets Vestmur, hang en lille Klokke, som stod i Forbindelse med Sejrværket og ved sine Halvtimeslag skulde minde Præsten om Tiden. Men Værket sad højt oppe i Vejr og Vind, og paa den Tid var, Sejrværket og Viserne udj Taarnet ganske udj Confusion og Urigtighed og maatte hjælpes tilrette af Urmageren Johan Beyer. Nu er den lille Klokke skjult bag Orgelet og tier ganske stille. Men inden vi gaar videre: Hvem var Mesteren for den stilfulde Prædikestol? Kunstnerens Navn er ikke kommet med i Regnskaberne. Vi maa gætte. Det nærmeste Stykke i Kirken er Grevens Bur. Her har Manden med det meget almindelige Navn Peter Petersen arbejdet. Han stod dengang altsaa i Grevens eller Grevindens Tjeneste. Skulde ikke Overinspektøren have benyttet sin Herres kunstfærdige Billedskærer? Og skulde det ikke være den samme Mand, som genrejste det nedbrudte Alter og forsynede det med Sidevedhæng af rigt forgyldte Tidselblade? Og dannede de smukke Ornamenter paa Pulpiturets nederste Rand (1693)?

Kirkens Gulv blev lagt med bremiske Fliser, og i Stolene indlagdes Brædder til Fodtrin (altsaa ikke til at knæle paa). Men saa skete der noget uventet. En Udgift fra 1697 lyder paa: »Kohret at udvidte«. Det er som et bedøvende Kølleslag. Vi flygter ud af Kirken, mens Hvidtekosten arbejder.

Udentil er der ogsaa Travlhed. Kirkeværgen betalte ekstra for Arbejderne, Blytækkeren og Plejlsmandene til at animere dennem til Arbejdets Fortsættelse for Øl og Brændevin til adskillige Tider 1 Rd. Ogsaa paa Kirkegaarden maatte der ofres

2 Tønder Øl til Vederkvælgelse, fordi Sliddet med de store Sten var baade tungt og helt farligt (1700).

Efter dette store Arbejde, som ganske forandrede Kirken i det Indre, kom der et Pusterum. I det næste Slægtled lød dog atter Raabet om mere Plads. Man skred til »2d nye loffers opbyggelse og Skamlernes borttagelse af Kirkegulven«. Jens Sønnichsen af Langhorn lavede Snitværk for 120 Rd. Johannes Sønnichsen af Tønder renoverede det gamle Karleambonium samt Prædikestolen, Alteret, Daauen, Bigtstolen, Degnestolen (1738). Det nye Dobbeltpulpitur i Koret skulde ogsaa have Farve. Men da Bygnings, og Malings Omkostninger, maatte falde Kirken alt for svære, om den skulde bære Byrden aleene, saa anmodes Sogneraadene at de særdelis til at bestriide Malings Omkostninger paa bemeldte Loffter, effter deris forfædris Glædelige Exempel ville bekoste hver en Tavles Maling«. Det skete, og hver Giver fik sit Navn malet under det bibelske Billede, han lod male. Det ses altsammen endnu. Desuden maledes et Epitafium i Koret og — Hvælvingene, de i sin Tid overkalkede Hvælvinger. Maleren var Sønnich Sønnichsen fra Tønder. Senere skriver Præsten, at der i Koret er to Hvælvinger med Evangelisters og Apostles Billede, som af Kendere berømmes. Altertavlen er et Stykke Arbejde, som priser sin Mester. Forgyldningen er endnu (1766) som ny, saare dejlig. Loftet er ganske nyt og malet i 3 Felter (Skabelsen, Lidelsen, Dommen). Et greveligt Kapel er bygget for 3 Aar siden (W. C. Zoëga). Ikke saa underligt, at en Efterfølger kan skrive: »Indentil er Kirken vel den Zirligste af alle Landsbykirker i Dannemark efter sin Størrelse; thi der er intet sparet til dens Zii af den sist Salig afdøde Hr, Greve Otto Didrich af Schack, som lod forfærdige en ny Alter-tafle af Bilthugger Arbejde som er over og over forgyldet«.

Bispedatteren Elise Hertz, besøgte Møgeltønder i 1820 og besaa Loftmaleriet, der efter Provst Cramers Mening var en Copi efter Rubens. Ved to svære Bjælker var Loftet delt i 3

Felter. Maleriet fyldte dem alle tre og var en temmelig plump Copi af den Dommedag, hun havde set paa Selsøe. Det hele gjorde et uhyggeligt Indtryk. Det blev da ogsaa overmalet med graat (som det er endnu) »da det distriherede Menigheden for meget«.

Ved Afskeden fra denne prægtige Kirke vil vi mindes en Slægt, hvis Navn dens Historie nævner uden at trættes fra Slægt til Slægt: Greverne Schack. Sjældent har Fædre og Sønner saa vedvarende og beundringsværdigt sat deres Præg paa en Kirke, som det er sket her. Tag alt det bort, som ikke har Tilknytning til Schack, da bliver der tomt i det store Rum. Og naar i den nyeste Tid Godsinspektøren H. C. Davidsen med flittig Granskning har gjort sit til at oplyse Kirkens Historie, da kan ogsaa dette vel kaldes en Fortsættelse af Grevernes Omsorg for deres Sognekirke.

Bygningens enkelte Dele.

Taarnene i Ballum, Emmerlev, (Døstrup) og paa Røm er rene Tørninglener. I Hjerpsted o. a. St. kan der oprindeligt have været Taarne af samme Slags. Møgeltønder og Daler ligner, men forraader fremmed Paavirkning. Af 21 Kirker har 12 Spir, 4 andre har haft det, medens 4 Kirker (med Højer 5) aldrig synes at have ejet denne Pryd. En eneste var kullet.

I Brede fik Taarnet en kraftig Omgang 1670 men omkring 1830 tales atter om »Turmbau«. Danske Atlas kalder det et lidet spidst Taarn, skønt Kirkekrøniken angiver dets Højde til 33 m. 1798 stod det for Fald.

I Mjolden ramtes Taarnet af Lynet 1692. Det afbrændte Spir, som skal have været ca. 5 m højere end det nuværende Saddeltag, opførtes ikke igen.

Kirketaarnet i Ballum ragede 52 lybske Alen i Vejret og trodsede Vestenvinden i en Bredde af $13\frac{1}{2}$ Alen. Omkring 1754 var dets Mur uden til, med hvide Fuger imellem de røde brændte Stene paa nye prydet. Det staar uforandret.

Danske Atlas kalder Taarnet i Emmerlev højt og sirligt. Men det kostede noget at holde det vedlige. Derfor fremkom der fra Sognet et Forslag om at Spiret, som er 15 Alen højt, formedelst dets Brøstfældighed, maatte nedtages og Taarnet blev lukket som de øvrige Taarne i Højerherred. Dette Ønske blev heldigvis ikke opfyldt. Om afstumpede Taarne var en Ejendommelighed for dette Herred, maa ogsaa betvivles. Taarnet i Skast, som rigtignok er uden Spir, skal være bygget af en Bonde i Aas.

Det mest omtalte af Egnens Kirketaarne er det i Visby. Ærkedegnen i Ribe skrev bl. a. i sin Regnskabsbog (1615—20): »Vistby Kierke er Trøyborgs Sognekierke som affgangne welb. Peder Rantzow udi sin tiid lod kosteligen bepryde oc paa tornet lod opsætte en høj smal Spir paa den manier, som spiren paa Hattersleffs bykierke er bygt. Hand lod samme Spir tæke med fortinnet Stockblick, som i det første skinnede og pralede megit i marcken, men varede icke længe forind samme blick forrustet oc efterhaanden blæste aff tornet, saa at der bleff funden deraff paa andre bymarcker. Derfaare er tornet i forgangne aaringer teckt igien aldeles aff ny med egespon oc med bly velforuaret. Oc effter som samme Spir er bygt off snag timer, da er det seet i store stormvær, at den haffuer giffuen sig far veerit, hvorfaare den er ond at holde ved maet«. Hvad der har været i forvejen, kan ikke siges, men Muren løb op i 4 Gavle, hvilket tyder paa Slægtskab med Tørninglen. Heller ikke kan det siges, hvori Ligheden med Spiret paa Haderslev Kirke har bestaaet. Maaske er det en Forveksling med Tønder. I alle Tilfælde synes Peder Rantzaus Værk at have været dødsdømt fra første Færd. Spaantaaget vilde heller ikke holde. Tømmeret har vel bevæget sig. Blytækkere og Tømmermænd tjener mange Penge paa Spiret. I 1695 arbejdes der med 3 Mand i 8 Uger og der bruges 8000 Spaan, 5 Aar senere er der 2 Karle i 13 Uger. Endeligt 1735 truer Taarnet dagligt med at falde ned, skønt Synet erklærer, at der er saa meget Tømmer i det, som man aldrig har set i nogen Kirke. Det faldt dog ikke, men

stod »med et højt Spir« indtil midt i næste Aarhundrede. En Synsforretning forkyndte 1849, at Egespaanene var nogenledes, men Spiret var betydeligt skævt og skraanedet to danske Alen mod Syd. Om dets sidste Timer giver Kirkekrøniken følgende Beretning: »Det gennembrudte Taarn, som Digterinden Anna synger om, er det gamle Kirketaarn, som i Form og Skønhed lignede Taarnet paa Kristkirken i Tønder (der tænkes paa det »gennembrudte« Spir). Taarnet havde i Aarenes Løb med den øverste Spids bøjet sig lidt mod Vest. Bygmestrene erklærede dets Nedbrydning for nødvendig, og Biskoppen i Ribe befalede, at det skulde ske. Saa maatte det gamle Taarn falde, som havde været en Pryd for Kirken og den hele Egn. Det var saa højt, at det tjente som Ledemærke for Skipperen paa Søen. Tømmermesteren lod et Reb fastgøre ved Taarnets Spids, det var saa langt, at det naaede langt over i den vest for Kirken liggende Degnefenne. Heri trak en Mængde Mennesker, men de trak forgæves. Taarnet faldt ikke, heller ikke, da de bærende Bjælker var savede halvt igennem, saa fast var de sammenføjede og havde vist kunnet holde længe endnu. Først da alle Bjælker var savede helt igennem, lykkedes det at faa Spiret til at falde. Det var ret en Jammer, og mange Folk græd, da Taarnet faldt, det kunde have staaet endnu i Aarhundredre, det smukke Taarn! En Bygmester i Ribe udfærdigede Tegningen til det nye Taarn, saadan skulde det harmonere med Kirken. Paa den Maade fik Kirken sit massive formløse Taarn, hvis Spid næsten er begravet i den tykke Underbygning« (1857). Til den sidste Udtalelse skal jeg bemærke, at hvem der er opvokset der paa Egnen og fra Barns Ben har set Visby Kirketaarn tone frem i Horisonten, meget nødt vilde undvære dets karakteristiske Omrids i Landskabsbilledet. Der er kun dette ene i sin Art. Aaret efter Spirets Nedtagelse »sank ogsaa Taarn og Tind paa Peder Rantzaws Trøjborg« (H. Knudsen).

Taarnet paa Røm Kirke maatte repareres 1751, »at dend icke selef nedfalder med storm og veyerligt«.

I Provstiets østlige Egne (Slesvig Stift) finder man ikke

mere tørninglenske Former, snarere derimod nogen Paavirkning fra Løgumkloster. Hvad R. Haupt mene med den Bemærkning, at i Slogsherred mangler det gamle Taarn kun i Burkal, er ikke let at sige. I Virkeligheden forholder det sig nemlig saadan, at alle Kirker langs med Grænsen i Tidens Løb har faaet nye Taarne, d. e. nye Spir.

Hostrup har haft et højt Spir. Det blev ødelagt af Lynet Natten mellem den 11. og 12. Sept. 1650 og knuste i sit Fald Taget paa Kårnhuset. Sammensunket i sig selv staar Taarnet indtil denne Dag, som om det bar paa tunge Minder.

Det var ogsaa Lynet, som fortærede Spiret paa Bylderup Kirke 1682. Christian Jessen Quernholtz fik 3 M. for det store Arbejde, han ydede under Branden, og Nabosognene gav i de følgende Aar Bidrag zur Wiedererbanung des von Wetter Gottes abgebrannten Kirchturms. Det hele maa have taget Tid, da det samlede Regnskab først opsattes 1709. En Beskuer kaldte Taarnet 1776 et stumpet Taarn uden Spir, medens der tilforn havde været et temmelig højt Spir. Om der til en Tid var et Klokketaarn af Træ, er et Spørgsmaal. Aar 1637 skriver Herredsfogden Hans Nissen til Hertugen: Wasgestalt wie unser Kirchen alter Klockenturm vast bawfellig geworden Als dass derselbe nothwendig hat gebawet und gebessert werden müssen Als haben wir der Kircke zum Zirode einen neuen Glockenturm zu bawen A: 1626 angefangen Und Gottlieb glücklich vollenföhret. Aar 1753 staar der i Regnskabet: Einige brauchbare Pfähle von dem alten Glockenturm verauktionieret.

Der er i Burkal ikke Spor af Brand eller anden Ulykke; men 1664 tales der om Udgifter am neuerbauten Turm. Aar 1793 er der atter store Turmbaukosten, dertil freiwillige Beisteuer zum Bau des neuen Turmes 115 M.

I Nabosognet Tinglev har der i gammel Tid været noget usædvanligt at se, idet Kirkens høje Spir var tækket med Kobber. Hvordan dette er gaaet til, er vel en af Middelalderens Hemmeligheder, som ikke skal aabenbares. Men Regnskabsbogen taler tydeligt nok. Der var 1661 en Udgift til Blytækkeren

for at fastgøre Kobberet paa Taarnets ene Side. Men lige efter kommer den triste Meddelelse, at det snart er forbi med Herligheden. Det gamle Kobber kan ikke holde mere, og nyt er dyrt og Krig har der været, ikke mindst i Tinglev Sogn. Kirken har i Vente, hvad der faas for det Kobber, som er taget ned af Taarnet og sendt til Lybæk mod nyt Kobber eller til Salg for Penge. Næste Aar er der indløst 283 M. for gammelt Kobber og derefter (1663) 17 M. aus dem neulich abermahl abgefallenen Kupfer. Mere og mere forsvinder den fornemme grønne Metal-farve deroppe, Plade efter Plade rasler ned ved Taarnets Fod, en Ynk at se. Da Krigen var forbi, havde Kirken ikke en Øre i Kassen. Derfor hedder det 1668: »Kirketaarnet, som til dato var tækket med Kobber, men nu af Mangel paa Penge ikke længere med Kobber kunde vedligeholdes, maatte tækkes helt af nyt med Spaan«. Kobberet indbragte endnu 860 M. Præsten rejste til Angel for at se sig om efter Spaan og Spaantækker. Et Par Kirkeværgere maatte rejse 8 Dage i samme Ærinde. Smeden i Rens lavede 20,000 Spaansøm. Men heller ikke i denne Klædning blev Tinglev-Taarnet staaende til vore Dage. I det Guds Vejr, der gjorde Arrild Kirkes Taarn til en lysende Fakkell (1783), maatte ogsaa Spiret i Tinglev ende som et straalende Baal. Kirkekrøniken fortæller: »En Tradition siger, at det nedbrændte (truffet af en Lynstraale) samme Nat, som den i 1763 afsatte Præst Hoeg døde i Flensborg 31. Aug. Naar Sognets Folk i forrige Aaringer besøgte ham i Flensborg, skal han ofte have spurgt dem: Staar Tinglev Kirketaarn endnu?« Skønt Brandkassen gav 2410 M. til Taarnets Genopbygning, synes der ikke at være kommet noget Spir paa. Dette hænger vistnok sammen med nogle Overvejelser og Drøftelser, som opstod i Anledning af de mange Lynnedslag. Branddirektøren i Tønder gjorde følgende Forslag: 1) at der i Fremtiden, naar Kirker skal bygges eller repareres paa Landet, ikke opføres noget Taarn eller Fløjstang paa Taget; 2) at de Vejrhaner, som findes paa nogle Kirker, straks nedtages og sælges til Bedste for Sognets Kasse; 3) at der ved alle Taarnene i Amtet anbringes Afledere. Provsten var

aabenbart enig med Direktøren. Da Sognefolket i Tinglev vilde se deres stolte Taarn rejse sig igen, var Provsten (Balth. Petersen) imod alt »Prælværk«. Knap nok tillod han, at det som var blevet staaende, forsynedes med en Spids. For Fremtiden ønskede han kun at se Klokkehuse tilladt. I et Pro Memoria uden Navn og Datum læses: »Især foranlediges jeg nu paany til at fraraade enhver ny Taarnbygning i Tønder Amt, hvor det ikke tjener Søfarten, da forskellige Kirkeværges, som jeg heri ikke tiltror noget godt, er komne i en helt ufornuftig Bevægelse for at bygge nye Taarne, hvorved de hverken lader sig formane eller fraraade af mig«. Overkonstistoriet paa Gottorp androg paa at Kirkerne i Hertugdømmerne maatte forsynes med Lynafledere, da i dette Aar (1783) 6 Kirker har lidt Skade af Lynet. Samtidigt lod man virkeligt forespørge, om et Taarn eller et Klokkehus var at foretrække. Foruden Balth. Petersen anbefalede ogsaa Provsten i Sønderborg Klokkehuset. I Tinglev fik Provsten tilsyneladende sin Vilje. Men Sognefolket gik og knurrede, Mindet om fordums Herlighed vilde ikke dø. Vi skal slaa op endnu engang i Krøniken, hvor der læses følgende: »Ved Visitationen 1809 findes denne Bemærkning: Naar Kirkeværgerne forebragte, at en Del af Menigheden ønsker et ordentligt Taarn i Stedet for den nuværende Kuppel, saa skal denne Ændring gerne være dem undt, dog maa de inden 14 Dage indlevere en bestemt Beslutning derom fra alle Menighedens Medlemmer, ellers bliver det ved Reparationen. — Hvilken Erklæring Fler-tallet har afgivet, forkynder os det nuværende Taarn« (der er med Spir). »Provsten dengang plejede ikke gerne at gaa ind paa Menighedernes Ønsker. Derfor foreslog en af de 8 Mænd, at man hellere skulde andrage hos Provsten om at bygge et højst simpelt Taarn. Dette Raad blev fulgt og havde til Følge, at Ottemændene fik Befaling at lade opføre et anseligt Taarn«. Dets Højde er 35½ M.

Saa er der Rabsted. Hvorfor er Sproget her saa underligt tvetydigt? Naar der 1746 siges, at das sogenannte Glockenhaus bei unserer Kirchenturm er meget brøstfældig, saa kan man

ikke tænke andet end at det er selve Klokkestolen i Taarnet, som betegnes med Navnet Klokkehus. Da Taarnet skulde have en Omgang i 1772, skete der Bekendtgørelse fra Prædikestolene i Tønder, Løgumkloster, Aabenraa, Flensborg (St. Marie- og St. Nikolaj —) og i Nustrup (hvor der boede en Blytækker). Det maa have været et større Foretagende, som tyder paa noget mere end en Klokkestabel. Der tales ogsaa om et stumpet Taarn, tækket med Bly, og i 1840 var der et Taarn uden Spir. Pludseligt hedder det derefter: Im Sommer 1857 wurde die Kirche mit einem neuen Schiferdag versehen sowie auch mit einem neuen Glockenturm welcher anstatt des alten neben der Kirche stehenden Glockenhauses auf der westlichen Mauer angebracht wurde. Har der været et Klokkehus?

Auch der Turm von Højst sollte ja 1756 verschwinden, siger R. Haupt. Da var man dog endnu ikke kommet paa den Tanke, at Taarnene i al Almindelighed burde undgaas. Det har nok været de velkendte Sparsommeighedshensyn, som vi mødte dem for lidt siden i Emmerlev. Der har aabenbart været en Tidsperiode, hvor mange stolte Kirkespir paa Vestkysten syntes at være dødsdømte; men de gik nogenlunde uskadt ud af Skærsilden. Højst fik et Spir, der mindede om dem i Barvidssyssel, andre blev stumpede (Saddeltag).

Fra Ubjerg har vi en gammel Tegning af Kirken. Det er en teglhængt Bygning uden Taarn eller Klokkehus. Men ved Siden af Hovedindgangen til Kirkegaarden er der tegnet en lille Bygning, der tager sig ud som et Kapel med et Taarn i Vest og et Vindue. Er det et nu forsvundet Klokketaarn? I 1857 akkorderede Sognet med en Tømmermand om Oprettelsen af et Klokketaarn paa Kirkens vestlige Mur.

Vaabenusene brugtes mange Steder til Skolestuer, eller i Landmilitzens Dage til Vaabenkamre. Fra Højst skrev man til Generalkrigskommissionen, at 40 Mand skal eksercere ved Højst Kirke og derfor 2 store Skabe indrettes i Kirkens Forbygning. Men denne Bygning er saa snæver, at naar der bygges et Skab paa hver Side til Geværerne, kan ingen Lig komme ind, og

Kirken er saa lille, at de 40 Mand ikke kan faa Plads (Mandskabet skulde nemlig tage Del i Gudstjenesten). Man beder om, at Halvdelen maa sendes til Nabosognet.

Paa Kirkegaarden i Døstrup har Præsten, med nogen Forstrækning af Kirken hos Armhuset opbyggt et nyt Skole-Huus 1735. Ogsaa i Brede fik et Skolehus Plads paa Kirkegaarden.

Sidst i det 17. Aarhundrede kommer Trangen til flere Siddepladser. Folk i Burkal snakkede allerede 1687 om et Ambonium, men fik det først 1691. Det blev malet 1704. Sognefolket i Døstrup klagede 1692 over, at de paa Grund af Pladsmangel ikke kunde komme saa tidt til Guds Hus, som de gerne vilde og tilbød at betale Stادهpenge paa et nyt Pulpitur, som ogsaa blev opført. Det blev stafferet med bibelske Billeder 1708 og prydet med følgende Vers:

Frederik d. Fjerde til Danmark var Konge
og Freden her blomstrede for Borger og Bonde,
og Otto Friedrich af Buchwalden Herre
til Trøjborg fandtes i Løe Herred at være,
da her den velædle Riiber Biskop Muus
lod male og ziirligen stafere Guds Huus,
hvor Døstrup Sogn samtlig at tjene vor Gud
med Andagt, Bøn og Tak gaar ind og ud.

Senere byggedes et nyt Pulpitur, men i nyere Tid er atter et forsvundet. I Emmerlev, hvor man gennem Aarhundreder har kæmpet med Pladsmangel, fik man et Pulpitur 1693. Abild, Hjørpsted, Ballum, Hostrup, Daler indrettede Pulpiturer i det 18. Aarhundrede, for ikke at tale om Møgeltønder, der tilsidst havde 4 Pulpiturer foruden den grevelige Stol og Stole til Tjenerskabet. Et Loft i Brede kaldes 1720: das von Sel .Hr. Pastor Fabricius erbaute Ambonium (1693) wovon dessen Erben bis 1719 die Heurgelder genossen. Den der byggede kunde tage Lejen. Paa Røm mylrede det i den Grad med Mennesker, at man foruden de mange Udbygninger, der var opstaaede, endnu maatte indrette Siddepladser, hvor det kunde lade sig gøre. Et Ambonium i Rabsted var i Landmilitzens Dage et Munderingskammer.

Mennesketætheden aabenbarede sig ikke blot ved Tilvejebringelse af »Stolestandelser, Skamler, Flytteskamler, Klapper« o. s. v. men ogsaa ved saadanne Lejligheder, som da Stolestaderne skulde fordeles f. Eks. i Mjoldden, hvor man skrev: »Denne Deling var meget høyt fornøden, thi som Quindfolkene ikke kand faa Rum i deres egne Stole, saa søge de her og der Platz i Mændenes Stoele, hvoraf en deel har besværet sig over dend U-orden i Kirken, at Mænd og Quinder sidde blændede iblandt hinanden og at Mændene tit maa vige deres Stader for Quinderne«.

Genstande til Brug ved Gudsdyrkelsen.

Ballum havde langt ned i Tiden en Altertavle med Slagdøre og kunstigt udhuggede Billeder. I Midten sad en aldrende Mand (Gud Fader), ved hans højre Side en kronet Kvinde med udslaget Haar (Jomfru Maria). Det var skrøbeligt og gammelt men har nok i den gode Tid med sin Guldglans straalet ned gennem hele Kirken. Omkring 1800 kunde den ikke mere, en ny blev opsat, og ved denne Lejlighed fandt man i Alterbordet en Relikvieske af Bly, som nu opbevares paa Schackenborg. Paa Laaget staar indridset med et spidst Instrument og en fin og sikker Haand:

Sci Nikolaj
Scæ Virginis

Æsken indeholder en lille bitte spids Pose, næsten af Form som en Hue, tilvirket af Guldbrokade, med et lille Lukkelse forneden. Heri gemmes et lille Stykke Ben (af Skt. Nikolaus?). Et Par andre smaa Benstumper har været indsvøbte i Tøjstumper. Et Stykke Tid har man ment, at Sagerne stammede fra Møgeltønder Kirke, indtil Hr. H. C. Davidsen fandt den rette Sammenhæng. Lignende Fund er gjorte i Døstrup og Hostrup. Blyæsken fra Hostrup, som nu findes i Nationalmuseet, indeholdt en Pergamentseddel, hvorpaa der stod at Biskop Helricus fra Slesvig i Efteraaret 1477 indviede Højalteret med de inde-

sluttede Relikvier. Lige som Ballum har Daler, Højst, Møgel-tønder, Nørreløgum, Skast, Hostrup bevaret de gamle Kunstværker fra Middelalderen. Altertavlen i Rabsted, som ligner den i Abild, skal være udført af samme Mand som den i Aven-toft og den i Hald ved Randers.

En anden Række af Kirker har fulgt Tidens og Teologiens Krav i det 17. Aarhundrede. Blandt disse er Brede mærkværdig derved at Altertavlens Billede fremviser et Par Portrætter, det ene aabenbart af Maleren selv; det er nu hængt op paa Sydveggen. Fra Døstrup lyder en gammel Beretning: »Langfredag oc Skærtorsdag om Natten Vaar det saadan Frøst, at di Aag (agede) den Ny Altertaffle i styck vis til Kirchen Paa sledder, som paa Skærtorsdag eodem anno bleff opsatt 1643«. Det gamle Laurentiusalter fra 1499 med et meget smukt Billede af denne Helgen gemmes endnu. Beslægtede med den nye Altertavle i Døstrup er Tavlerne i Burkal og Bylderup, aabenbart en Flok Søsken, som gerne kan have den bekendte Billedskærer Heinrich Ringeling i Flensborg til Ophavsmand. Randerup, Hjerpsted og Mjolden fik meget tarvelige Altertavler. Men Mjolden bevarer endnu noget af en udskaaret Beklædning paa Alterbordets Forside, der minder om Døstrup og Visby og vistnok stammer fra Peder Rantzau's Dage. Der læses paa en Liste: Cor nostrum et altare dei in quo semper debet A. I. C. H. som vel skal tydes saaledes: Cor nostrum est altare dei in quo semper debet amor Jesu Christi habitare d. e. Vort Hjerte er et Guds Alter i hvilket Jesu Kristi Kærlighed altid skal bo. En Messehagel af rødt Karmesinfløjel samt Guldskramerering skulde anskaffes 1714 for 89 M., en Gave fra Præsten Peder Mortensen Stavning. »Denne bliffuer, skrev han, i Jesu Nafn Kirken foræret. Den gamle Alterklæde og Dug, som min Kiereste og jeg haffuer Kircken forhen foræret en nu forslit og snart forderffuet og skal vi i Jesu Naffn med første saa snart vi Tøyet dertil kand bekomme forære Hende en ny anseelig Klæde og Dug igien«. Næste Aar betalte samme Præst 32 M. til Hjælp, da Maleren pyntede Kirken. »Det loffuede Alterklæde har jeg

endnu ikke faaet Tøjet til men skal med første i Jesu Naffn bliffue anskaffet«. Det blev en Dug med Knippels og Klæde af Karmesin (1716). Nørreløgum Kirke solgte 1801 en Sølvkande an die Müntz in Altona, war geschenkt in uralten Zeiten.

Lys paa Alteret skænkedes i det 18. Aarh. saa rigeligt, at man maatte sælge af dem. Præsten D. Outzen i Branderup fortæller 1787, at han kom engang i en Kirke i Tønder Amt, hvor han saa staaende paa Væggen over 40 Lys med Skilte og Flor, og da han spurgte, hvornaar de vilde faa alle de Lys brændte, svarede Præsten, de blev ikke brændte men solgte paa Licitation, naar de havde staaet en Tid. Kirken kunde ofte ved en saadan Auktion have 4 til 500 M.. Hver Bonde gav gerne et Par Lys. I Branderup derimod skete det næppe engang i hvert Aarhundrede. Det var altsaa Vesterbo-Skik.

De ældste Prædikestole staar i Abild, Bylderup, Hjerpsted, Løgumkloster, Røm og Skast. Fra Aar 1608 er den i Ballum, prydet, som Præsten siger, med ypperlig Bildhogger Arbejde, og menes den Døstrupper ufejlbalig efter vores at være giort (1601) af een og dend samme Mester allerheldst et Æg ey kunde være det andet ligere. Mangen Prædikestol er kommet som en Gave. Saaledes i Daler, et smukt Stykke Lybækker Arbejde fra 1606. Beboerne i Hostrup Sogn samlede Gaver til en ny Prædikestol 1611. Næste Aar blev man i Brede ked af at se Præsten staa paa den gamle Stol og kom i Tanker om, at Kirken i Løgumkloster, som helt siden Middelalderen havde faaet Hjælp fra Brede, kunde blive glad ved at faa ogsaa den ærværdige Prædikestol. »Lauritz Snedicker vdi Tunder fik faar den ny Predicke stol som hand gjorde her til Brewad Kircke aff sit eget Træ oc effter Johann von Wowerens scriffuelse paa første-lig Naadis vegne til Amtsscriffueren 232 M. en er nu opsat her i Brewad kircke i den anden liden Prædikestoels Sted som bleff hensat vdi Lugomklosters Kircke«. Om Prædikestolen i Tinglev, der ikke hører til den tønderske Gruppe, siges, at den skal være en Gave fra en Familie, som indtil efter 1850 havde en aaben Begravelse i Kirken. Den berømte Peter Fischers Apostelfigurer

i Nürnberg skal være benyttede som Mønster, og der var oprindeligt kun Forgylndning paa visse Partier, ellers ingen Farver.

Med stor Overraskelse hører vi, at der allerede 1637 er et Orgel i Rabsted og at en Mand faar 8 M. 4 Sk., die Ogel zu schlagen. Det siges at stamme fra 1634 og stod paa Nordsiden i Koret. Efter den store Svenskekrig bemærkes: itzo kein Organist. Først 1682, da en Reparation havde fundet Sted, slaar man paa Tangenterne igen. Det kaldes et Positiv eller lille Orgel uden Pædal, hvorpaa Degnen altid spiller Hovedsalmen. Man var endnu i det 18. Aarh. sparsom med Musikken. Højer var, som det synes, den næste Kirke, der fik sig et Musikinstrument. Ved en Brudevielse 1679 hedder det: »NB. De første Brudfolck Orgelwercket haffuer klingelet for«. Kraftige og skønne Toner brusede samme Aar gennem Møgeltønder Kirke. Saa var der i rum Tid ingen, der vovede saa store Spring. Man skrev 1712, da Johan Clausen eller Claudius, den sidste paa Stedet af den senere berømte Claudiuslægt, kom til Emmerlöv. Han blev Magister, Provst og gift med Provstens Datter i Tønder. Hans Aand spændte videre end over det rent dagligdags: Inden han døde (1744) skænkede han sin Kirke et Orgel. En af hans Efterfølgere kalder det et lidet Orgelværk, og det maa være sat op omkring 1730. Rester af dets Opbygning gemmes endnu paa Schackenborg. Det er stærkt udskaarne Pilastre, som tyder paa, at det ikke var et nyt Værk, som Magisteren forærede sin Menighed. I det 18. Aarh. steg Interessen for Musik i Kirken. Et Opraab til Beboerne i Rabsted Sogn indeholder følgende Sætninger: »At Orgelet i vor Kirke er opbrugt, opslidt og næsten ganske udeligt er en kjendt Sag, som paatrænger sig enhver, der hører det spille og hvorover man ikke kan forundre sig, da det er over 200 Aar gammelt Efter de vxlende Omstændigheder og Forhold har det deeltaget i Menighedens Glæde saa vel som Sorg, har snart tjent til at forøge og hellige Glæden, snart til at formindske den quælende, fortærende Sorg ved at forvandle den til stille Vemod og frodig Gudhengivenhed Hvorfor nu Kirkekollegiet i god Fortrøstning til Menighedens Sands for det

Høje i Synderlighed for Musik, hvis store Betydning især i vor Tid er kommen til almindelig Erkendelse, henvender sig til Menighedens Medlemmer med Bøn om Bidrag, paa det at en bedre, ophævendere og opbyggendere Musik maa høres i vor Kirke og Fremmede, som besøge den ikke for det daarlige Orgels Skyld, maa have Foranledning til at fatte en daarlig Mening om Menighedens Sands og Smag for det Højere’

Det synes, at samtidigt med de første Orgeler kom ogsaa de første Kirkeure til Egnen. Disse Sejerværker, hvis Visere maatte vandre Skiven rundt i al slags Vind og Vejr, i Sne og Storm og Slud, blev kostbare og vanskelige at holde ved Lige. Men Vesterboen vilde vide Besked om Tiden. Han har alle Dage været van til at staa tidligt op. Nu vilde han ikke mere nøjes med at høre Bedeklokken ringet af Degnen. En lueforgylt Viser skal vandre mellem lueforgyltde Tal, og tunge Slag paa Klokken skal forkynde, om Natten snart er svundet og Dag kan ventes. En Solskive paa Muren kan være til Kontrol. Et Timeglas gør Tjeneste inden Døre. Til Højer Kirke blev der 1606 bestilt at Sejerværk, som skulde leveres af en Sejermester i Kolding. Døstrup sendte efter Kejserkrigen (1630?) en Vogn hen at hente Sejerværket, og en Mand satte det op i 14 Dage. Det erstattedes med et nyt 1694; formodentligt har det været udsat for Vold. I Ballum fik man en ny Degn 1637, som forpligtedes til bl. a. at stille Sejerværket. Det blev nygjort 1714 af en Mester, boende i Sejrslev. Ogsaa i Rabsted nævnes et Ur 1637, men da skal det allerede gøres i Stand. Det blev ødelagt af Svenskerne, men efterfulgtes af et nyt. Man var endnu ikke ked af at betale.

Blandt Vestkystens mange Urmagere nævnes Marten Ifversen aus dem Lügumklosterschen. Han var bekendt for sine kunstige Urværker, som han fabrikerede efter egen Opfindelse. Han var gift med en Datter af Gøddert Hansen paa Søndergaard. Seneré, da hun var blevet Enke, giftede hun sig med Pastor Lykke i Skast.

En Klokke i Tinglev, hvorpaa der læses en Bøn til Moder Maria, bærer Aarstallet 1525; da var man endnu godt katolsk.

Tre Brødre i Lybæk (gebröder Moritz) skænkede 1607 en Klokke til Daler Kirke tho einer Gedächtnis ihres Vaters Morits. En Mand ved Navn Jakob Moritz havde Aaret i forvejen foræret en ny smuk Prædikestol. Baade Faderen og Sønnerne skal ved Søfart have erhvervet sig stor Rigdom, »fornemmelig da de paa deres Sejlads kom til et Land, hvor Folkene døde bort af Pest og de paatog sig at være Pestdragere«. Jakob, som maaske blev den sidste af Brødrene i Lybæk, blev saa fattig, at han modtog Understøttelse af Fattiggassen tilsidst. En gammel Klokke i Emmerlev blev omstøbt 1746 og skal have haft denne Indskrift: Venite audite, vigilate orate (kommer hører, Vaager beder). »Den gik itu, da der ringedes over Mag. Johannes Claudius, som har givet Orgelet og var den sidste af den her i Kalde gamle fra Reformationstiden nedstammende Klaudiske Præstefamilje; ret ligesom den ey længere vilde høres, da denne Familje skulde tie«.

Haardt gik det til mangan Gang, naar de gamle Klokker svingedes i Glæde og Sorg. Man betalte ekstra for Klæver og Klokker at reparere i Daler 1766; »i dend Tiid vie ringede for Kong Frederik d. Femte«. En halv Snes Aar senere bemærker Kirkeværgen: »Da imedens de blev Ringet for den Sal. Contesse af Schack og efter Omstændighed med Tornet (som altsaa var skrøbeligt) i Kirken behøvedes En Daglig tilsyn derhos, da det gik til Omskift i Sognet blandt Boels Folk og Kaadnere, da den meeste Tiid indfandtes derhos til dette Arbejde ulærde Folk, hvortil jeg bestandig hver gang derhos nødvendig Maatte være tilstede i 21 Dage«. Over den Sal. Contesse, som døde Aaret efter (1776) ringedes i 42 Dage. Over Kristian VI var der ringet i 67 Dage. Sligt tog paa Klokkerne. En Omstøbning kunde gaa for sig paa selve Stedet. Vi har en kort Beskrivelse af Fremgangsmaaden i Emmerlev fra 1634. I Maj begyndte Klokkestøberen med den store Klokke, og da han havde udset Stedet, han vilde støbe paa, sattes 2 Karle til at kaste Kulen den første Dag. Anden Dagen kastede de Ovnen til. En Karl gravede Ler en Dag, en anden agede Leret hen. Der brugtes

Thoe hunder eeg (200 Æg), 7½ Pund hannip (Hamp?), Kriid for 2 Sk., Trej lass vey (3 Læs Brænde), 2 Lispund Tin fra Tønder, dertil 7 Pund af Kirkeværgens eget Tin, 700 Sten fra Kloster. En Karl holdtes i 6 Dage til at tjene ved Kulen og en anden, som gravede Klokken ud af Kulen. Derefter omstøbtes der en anden Klokke: »Da vi begynte med den mindre Klokke kom dertill 2½ Pund guul vox, 4 pund hannip, Kriid och Terpentin 4 Sk., Trej Snees eeg, fra voris egen Hus 7 smaa pund tinn, Kiøffte jeg fra Tynder 4 Lisp. Kobber och 2 smaa pund, Noch gaff Jeg i Flensborg for Kobber 109 M.«. Desuden en Mængde Brænde. Mesteren (Balzer Melchersen fra Husum) og hans Karl arbejdede i 14 Dage. Foruden disse Klokker havde Kirken endnu en Messeklokke, som vist ikke trængte til Omstøbning. Den Slags smaa Klokker hang gerne i Koret og bevægedes ved Gudstjenestens Begyndelse og Slutning (Ballum, Burkal, Skast, Tinglev). De kunde ogsaa hænge i et Rytterspir over Koret (Møgeltønder?). Blandt Præstens eller maaske Degnens Indtægter i Løgumkloster og Nørreløgum var der bl. a. Glockengeld bei Kirchen- und Kanzelbussen (1739), hvilket vel ikke kan forstaaes anderledes end at der ringedes med en Klokke, naar en Synder gjorde Bod i Kordøren eller der læstes for ham fra Prædikestolen. Vi har vel her, hvad Tyskerne kaldte en Armesünder-Glocke.

Kirkens Gods.

I dette Provsti, mere end andre Steder, har vi Lejlighed til at faa et Indblik i, hvad der i Tidens Løb skete med Kirkens Guld og Sølv og Liggendefæ. Der er Sagn om, at de sidste katolske Præster mange Steder fjernede baade Papirer og Klenodier fra Kirkerne, for at de ikke skulde falde i de lutherske Præsters Hænder. I Almindelighed vil denne Paastand ikke kunne opretholdes, simpelthen af den Grund, at den store Part af Præsterne blev i Landet og antog den nye Lære. Men omkring Præstegaard og Kapelan i Møgeltønder ligger der nogle Hemmeligheder, hvortil vi ikke har Nøglen. Meget tyder paa, at her har Kirkespaltningen bragt nogle Uregelmæssigheder

med sig, som førte til baade Overgreb og Drab. Nogle Folk, som 1593 vidnede paa Møgeltønder Birketing, fortalte, at der i Kapelanhuset ikke havde boet Kapelan siden Sal. Peder blev slaaet ihjel, hvilket nu var 60 Aar siden; altsaa var Drabet sket 1533. Videre fortalte disse Vidner, at det tildrog sig i samme Hr. Peders Tid, at for hans Forsømmelses Skyld Kalk og Disk til Møgeltønder blev bortstjaalne, og han betalte dem ikke i sin Livstid men blev straks efter slaaet ihjel. Saa tiltog Lensmanden sig alt hans Gods og lod det sælge, og for Pengene anskaffedes en ny Kalk og Disk. Der er ikke antydning, hvad Grunden har været til denne Ugerning. Men Hr. Peder har efter Folks Mening været Medskyldig i et Kirkeran, en Helligbrøde. Han var ellers en velanset Person. I Sognet hed han Peder Kaplan. I Ærkedegnens Regnskaber staar han som Kirkeværge, der til Tider har en Del Penge tilgode hos Kirken. Dominus Petrus nævnes endnu 1531. Kort efter maa han have ladet sit Liv.

Det var en af de smaa Tyve, som stjal i Møgeltønder Kirke. Dem hænger man op. Men de store lader man gaa. Hvad Frederik I og Kristian III har frataget Kirkerne af Guld og rede Penge, ses tydeligt nok af Ærkedegnens Register (Jordebog) fra 1588 sammenlignet med Regnskaberne fra 1514—40. Gottorperne skal bruge Pengene til at erobre Danmarks Rige, det Rige Kristian. II i en Kamp mod sig selv og Tiden og Skæbnen havde sat overstyr. Der var ingen Dommer, som dømte i den Sag, og ingen Tilbage-Betalere, som gav det mistede igen.

Men der kom Dage, da Kongemagten fik Lejlighed til at skærme Kirkerne mod andre Voldsmænd.

Peder Rantzau paa Trøjborg blev Ejer af dette Gods 1579 og Bendiks Rantzau købte Møgeltønderhus nogle Aar senere. Der maa have været Forstaaelse mellem de to; thi hele deres Adfærd over for de under Godserne liggende Kirker er et aftalt Samspil. I Trøjborg-Skødet, som vi godt kender, stod der udtrykkeligt, at Godsejeren havde Patronats-Retten, med Præster udj at sette dog Bispens Visitats och Ribe Kapi-

tels Frihed med Regnskab at høre och udj andre Maader alde-
lis uforkrenket. Her var ingen Tvetydigheder. Alligevel be-
mægtigede begge Herremænd sig Kirkernes Jorder, forbød at
betale Afgifter til Ærkedegnen og hindrede ham i at holde
Regnskab. Det blev en lang og haard Kamp mellem Magister
Erasmus Heitmann — saaledes hed Ærkedegnen — og Her-
rerne paa Trøjborg og Møgeltønderhus; men Magisteren sejrede.

Bendix Rantzau var den værste. Hensynsløs Magt- og Pen-
gebegær søges tilfredsstillet med de Midler, som er nærmest
ved Haanden: Pres paa Undersaatter, Magt over Vidner, Udflug-
ter over for Retten. Paa Møgeltønder Birketing sad hans egen
Birkedommer, medens hans egne Fæstebønder, Fogeder og
Kirkeværger optraadte som Vidner. For at komme uden om
dette Ting nedsattes 1591 en Kommission af 4 Mænd til at holde
Forhør paa Stedet. Den kom til det Resultat, at Bendix i Ti-
dens Løb havde lagt Haand paa en Mængde af Kirkens Jord
(senere nævnes 52 Demat) og udøvet Voldsomheder mod de for-
dums Fæstere. Paa Grund af dette Forhør »er der gaaen och
udgiffuen en Dom udi Horsens under nogle af Danmarks
Raads og gode mændsforsegling« 1593, hvori han kendtes skyl-
dig i alle Maader. Men hvad gjorde Bendix Rantzau? Han skaf-
fede sig et nyt Tingsvidne, hvori to Kirkeværger (der begge
havde vidnet under Forhøret 1591) sammen med menige nær-
værende Birkemænd udsiger, at de aldrig har hørt, set eller
fornemmet, at B. R., siden han kom til Møgeltønderhus, har til-
egnet sig noget af Kirkens Rettigheder o. s. v. Det var falsk
Vidnesbyrd. Sagen gik til Kongens Retterting, og der blev Par-
terne forligte. Men Bendix brød sig fejl om alle indgaaede For-
pligtelser. Magisteren maatte tage Kampen op paany, der dog
omsider, efter 17 lange Aar, endte med en klar Dom, som ikke
mere var til at løbe fra. »Kirkerne fik en Skadeserstatning paa
adskillige Tusinde Mark. Begge Herremænd solgte deres God-
ser og forlod Egnen. Ved denne Lejlighed skrev Kongen til
Bønderne i Møgeltønder Len om at komme ham til Hjælp med
Betalingen (70,000 Dl.). Men senere henvendte han sig til Rigs-

raadet, som har billiget Købet af Møgeltønderhus, da det er til Gavn og Bedste for Riget, med Anmodning om, at der maa beskrives en Skat over Danmark og Norge, en Landehjælp til Betaling for Møgeltønder Hovedgaard og Gods. Hvilket skete.

Efter Svenskekrigen overtog Rigets Feltherre, Københavns Forsvarer, Hans Schack hele Godset »til Gavn og Bedste for Riget« — og for Kirkerne.

Forsvundne Kirker.

Det er gammel Fortælling, at der nordøst for Tønder laa et Kapel med Kirkegaard for Landsognet men at det blev nedbrudt efter Kirkespaltningen og at Materialierne anvendtes til Sognekirken, hvortil Landsognet derefter hørte. Ærkedegnen opfører 1514 kun Laurentinuskirken og Nikolajkuppet, begge i Tønder, men Regnskabet for St. Laurentius afholdtes 1537 o. følg. Aar i Emmerske. Dette sidste betyder næppe andet, end at der paa den Tid var et Landsogn. hvis Kirkeværge boede i Emmerske. Et Skatteregister fra 1543 nævne Emmerschede Sogn.

Bedre Besked ved vi om Kirken i Anflod eller Andeflyt. Det var den sydligste Kirke i Højerherred og den laa i Nærheden af Rudbøl. Den gik under i Vandfloden 1362.

Paa List (Øen Sild) har der været en dansktalende Menighed med sin Kirke, som hørte under Ribe Stift. Ogsaa Landsbyerne Ellum, Høgslund, Kongsbjerg og Tyvsig skal have haft deres egen Kirke.

Om flere Kirker og Landsbyer, som skal være gaaede under i Vesterhavet, fortæller det utrættelige Sagn.

Bemærkning om Herredet.

Der tales fra gammel Tid om Herredskirker. Dog kun her og der. Hvor vidt Herredet fra Begyndelsen virkelig har været vejledende for Kirkebygning og Sogneinddeling, ligger stadigt helt hen i det uvisse. Som vi saa forhen, talte Bønderne i Em-

merlev Sogn om at afstumpe deres Kirketaarn i Lighed med de øvrige i Herredet. Tanken, som i sig selv aabenbart var ugrundet, lader dog forstaa, at Folk ved Lejligheder regnede med, at inden for et og samme Herred maatte den ene Kirke rette sig noget efter den anden. En vis Herredsfølelse var tilstede.

I Slogsherred har alle Kirketaarne med een Undtagelse (Rabsted) haft Spir, vistnok hverken af tørninglensk eller Møgeltønder Præg men maaske netop af Slogsherreds Form. Nu er det smaat med disse Spir, og Forklaringen er ikke langt borte. Se ud af Toget, mens du farer forbi. Her gror Korn til Brød. Kvæget ligger og tygger drøv, og af denne stadige Gumlen bliver der Kød og Smør. Faar tripper omkring og skænker i Majmaaned nogle Pund Uld til en Vadmelskofte. Men mere er der ikke eller var der ikke. Et Overskud til at bygge høje Kirketaarne for — som man saa gerne vilde — har disse Agre ikke kunnet give. Og derfor blev det som det blev og som det er.
